

Students and Cover Actions: Slip, Flexibility, Value

*Mahmood Saeedi Rezvani*¹

*Fatemeh Gholami*²

The present study has analyzed the Interpretation of female students towards hijab and covering. Participants, 30 students of Ferdowsi University of Mashhad, were interviewed semi-structured by phenomenological and Targeted sampling of "maximum variation" type. The phrases expressed by them were divided into 568 concepts, 44 categories and 9 themes. Examining people's life experiences, the findings were placed in three main axes: "slip towards hijab", "flexibility towards hijab" and "value towards hijab". The three themes inferred in the first axis included insightful knowledge slippage, emotional psychological slip and educational-cultural slip and the themes of the second axis were sociocultural flexibility and minimal belief in hijab. The value of insightful knowledge, legal religious value, sociocultural value and valuable factors of hijab were also discovered as the four themes of the third axis. One of the most important findings in the group of slipping work was the attempt to combine religiosity and chastity with the uncovering of the hijab, and the effect of some individual and objective experiences in choosing the full hijab. Also, suggestions were made by the participants to expand the hijab.

Keywords: Hijab, Slip, Flexibility, Value

---

1. Corresponding Author: Associate Professor, Department of Curriculum and Education Studies and the Head of Faculty Board of the Islamic Education Department
The Islamic Research Center in Human Sciences, Ferdowsi University, Mashhad, Iran

2. MA in Instructional Management, Ferdowsi University, Mashhad, Iran

نشریه علمی فرهنگی - تربیتی زنان و خانواده
سال شانزدهم، شماره ۵۶، پاییز ۱۴۰۰: ۱۲۷-۹۳

دانشجویان و کنش‌های پوشش: لغزش، نرمش، ارزش

محمود سعیدی رضوانی^۱

فاطمه غلامی^۲

دریافت مقاله: ۱۴۰۰/۰۵/۱۴

پذیرش نهایی: ۱۴۰۰/۰۹/۲۴

چکیده

مطالعه حاضر به واکاوی تفسیر دانشجویان دختر، نسبت به حجاب و پوشش پرداخته است. مشارکت‌کنندگان که ۳۰ دانشجوی دانشگاه فردوسی مشهد بودند، به روش پدیدارشناختی و نمونه‌گیری هدفمند از نوع «حداکثر تنوع»، مورد مصاحبه‌های نیمه ساختار یافته قرار گرفتند. عبارت‌های بیان شده از سوی آنان، در قالب ۵۶۸ مفهوم، ۴۴ مقوله و ۹ مضمون بررسی شد. با بررسی تجارب زیسته افراد، یافته‌ها در سه محور اصلی «لغزش نسبت به حجاب»، «نرمش نسبت به حجاب» و «ارزش نسبت به حجاب» جای گرفتند. سه مضمون استنباط شده در محور اول، شامل لغزش دانشی بینشی، لغزش روانی هیجانی و لغزش فرهنگی تربیتی و مضامین محور دوم نیز، شامل نرمش فرهنگی اجتماعی و باور به حجاب حداقلی بود. ارزش دانشی بینشی، ارزش دینی قانونی، ارزش فرهنگی اجتماعی و عوامل ارزشمندی حجاب نیز، به عنوان چهار مضمون محور سوم کشف شدند. تلاش به امکان جمع دینداری و عفت با کشف حجاب، در گروه لغزش‌کار و تأثیر برخی تجارب فردی و عینی در گزینش حجاب کامل، از مهم‌ترین یافته‌ها بود. همچنین، پیشنهادهای نیز، جهت گسترش حجاب از سوی مشارکت‌کنندگان عنوان شد.

کلیدواژه‌ها: حجاب؛ لغزش؛ نرمش؛ ارزش.

۱. نویسنده مسئول: دانشیار، دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی، و مدیرگروه پژوهشی تعلیم و تربیت اسلامی، پژوهشکده مطالعات اسلامی در علوم انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران
Saeedy@um.ac.ir

۲. کارشناس ارشد مدیریت آموزشی، پژوهشکده مطالعات اسلامی در علوم انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران
Fatemehgholami436@yahoo.com

مقدمه

حجاب و پوشش در همه ادیان و فرهنگ‌ها موضوعی قابل توجه است؛ چه زمانی که به مثابه امری طبیعی - زیستی و بر پایه محافظت از بدن به آن نگریده شود و چه زمانی که همچون مقوله‌ای فرهنگی - ارزشی، به عنوان نشانی از باورهای ذهنی و شناختی، سنت‌های بومی و اعتقادی و همچنین موضوعی نشانه‌شناختی و سمبولیک مورد توجه قرار گیرد (آبیار و دیگران، ۱۳۹۹).

حجاب و عفاف از ارزنده‌ترین نمودهای فرهنگی - اجتماعی در تمدن اسلامی - ایرانی است که پیشینه آن به قبل از ورود اسلام می‌رسد (فرمهی فراهانی، ۱۳۹۵). به بیان هوانگ و کیم^۱ (۲۰۲۰)، مفهوم «حجاب» به عنوان «حیا» برای زنان مسلمان مورد توافق قرار گرفته است (سیهریوار^۲، ۲۰۲۱) و به زعم ایما^۳ (۲۰۱۶)، حجاب با وجود آنکه انتخاب یک نوع پوشش است، معرف شخصیت و عقاید فرد نیز می‌باشد.

یافته‌های یک مطالعه کیفی در کانادا درباره ادراک و تجربه نوجوانان از حجاب نشان می‌دهد که انتخاب حجاب، استدلال درونی داشته و افراد باحجاب، حجاب را به عنوان روشی برای معرفی اسلام و مسلمان بودن خود انتخاب کرده‌اند (معمدی، ۱۳۹۷).

به بیان دولکی و همکاران^۴ (۲۰۰۷) نیز، زن مسلمان با حجاب خود بیان می‌کند که به سبک و شیوه خاصی رفتار می‌نماید و همچنین انتظار دارد با او به شیوه خاصی رفتار شود (خدادادی‌سنگده و همکاران، ۱۳۹۵). همچنین زنان مسلمان، حجاب را به عنوان نمادی از حیا و حریم شخصی به کار می‌برند و این نشان‌دهنده ارادت ذاتی شخص به خداوند است (آکتر ریتا^۵، ۲۰۱۷).

حجاب در هویت میلیون‌ها زن مسلمان در سراسر جهان نقش اساسی دارد (شین، امان‌کی‌یکانی و جردن^۶، ۲۰۱۸). در معنای واقعی منظور از حجاب، پوشاندن قسمت‌های خصوصی و زینت‌آلات، به منظور حفظ عفت در تمام زمینه‌های زندگی است (آکتر ریتا، ۲۰۱۷).

-
1. Hwang and Kim
  2. Syahrivar
  3. Emma
  4. Douki .et al
  5. Afroza Akter Rita
  6. Sheen, Aman Key Yekani & Jordan

زمخشری در باب جلباب می‌نویسد: «جلباب همان پارچه گشادی است که از خمار^۱ بزرگ‌تر و از رداء کوچک‌تر است و زنان آن را بر سر خود می‌افکنند». راغب نیز در مفردات نوشته است: «خمار به چیزی می‌گویند که دیگر اشیاء را پوشش می‌دهد؛ اما در اصطلاح قرآنی در باب حجاب باید گفت که خمار آن چیزی است که سر (و گردن) زن را می‌پوشاند».

به نظر می‌رسد که جلباب از حیث مصداق، روسری وسیعی است که نیمی از پیکر زن را می‌پوشاند و خمار همان است که به آن روسری و مقنعه می‌گویند (شفیعی مازندرانی، ۱۳۹۰). اسلام دینی است که تمامی احکام و قوانین آن، دارای فلسفه و حکمت است. بنابراین از دین مبین اسلام بعید است که تکلیفی را وضع کند، اما هیچ فلسفه‌ای برای آن نداشته باشد و صرفاً برای محدود کردن آزادی زنان یا تضعیف شخصیت آنان چنین حکمی را وضع کرده باشد.

اسلام می‌خواهد انواع التذاذهای جنسی، بصری، لمسی، عاطفی و نظایر آن را به محیط خانواده و در چارچوب قانون ازدواج منحصر گرداند و زنان را در فعالیت‌های اجتماعی از آسیب‌های مختلف مصون نماید (مذبوحی و دیگران، ۱۳۹۷)، زیرا عدم رعایت حجاب و پوشش مناسب، از مسائلی است که می‌تواند سلامت فرد، خانواده و جامعه را تهدید کند (خدادادی‌سنگده و همکاران، ۱۳۹۵).

تفاوت‌های طبیعی در ساختار بیولوژیک زن و مرد، می‌تواند یکی از عوامل مهم تفاوت‌های موجود در احکام و دستورات فقهی اسلام میان این دو جنس باشد. بر اساس آموزه‌های اسلام، هم زنان و هم مردان باید با پوشش مناسب، از تحریک‌گری جنسی در غیر از روابط صحیح زناشویی خودداری کنند.

در این میان، بر لزوم عدم تحریک‌گری زنان تأکید بیشتری شده است، چرا که تحریک‌گری جنسی از سوی خانم‌ها، اثر بسیار شدیدتری بر آقایان می‌گذارد و این امر، بر اهمیت لزوم پوشیدگی مناسب و رفتار عقیفانه زنان می‌افزاید (ساقیان و دیگران، ۱۳۹۶).

بدحجابی و بی‌حجابی حادِ زنان از عوامل مهمی است که بروز آن در فضای اجتماع، چه به صورت واقعی و چه در شکل مجازی، بر اساس آنچه خداوند در طبیعت مرد قرار داده است، باعث تحریک جنسی مردان و فساد جنسی می‌شود.

در میزان تحریک، عواملی نظیر: میزان جلوه‌گری زن، سن مرد و زن، نیاز جنسی مرد، موقعیت بروز عامل و... نقش دارند، اما به هر حال در اصل ارتباط بدحجابی و بدپوششی زن - محرک - با تحریک جنسی مرد - پاسخ - در درجات مختلف شک و تردیدی نیست (سعیدی رضوانی، ۱۴۰۰).

حجاب و عفت جنسی در دوران پیش از انقلاب اسلامی، به ویژه در دوره پهلوی، مورد یورش سختی قرار گرفت^۱. بعد از مراسم معروف جشن ۲۵۰۰ ساله شاهنشاهی در شیراز و تغییر تاریخ شمسی به شاهنشاهی و تشکیل حزب رستاخیز، فضای حجاب و عفت عمومی با سرعت بیشتری به سوی هرج و مرج و فساد جنسی پیش رفت و به تدریج در مناطق خاصی از بعضی شهرها، پوشش چادر، نماد امور خاصی شمرده می‌شد.

پس از انقلاب اسلامی، با توجه به ایجاد فضای معنوی حاصل از مجاهدت‌های مردم، به ویژه شهدای انقلاب اسلامی، توجه آحاد مردم به مسائل دینی و اخلاقی تا حدی بیشتر شد، اما حداقل در برخی افراد مرفه جامعه، هیچ چیز تغییر نکرده بود.

گزارش حضور مختلط در مناطق کنار دریای منطقه شمال کشور، اسباب گلایه شدید بنیانگذار نظام مقدس جمهوری اسلامی ایران شد؛ تا جایی که احتمال می‌رود امام خمینی (رحمه‌الله‌علیه) بعد از مشاهده چنین مواردی، حجاب را در منظر و مرئی، الزامی اعلام کردند.

پس از الزامی شدن حجاب در کشور و وجود قشری مخالف حجاب، اشکال متفاوتی از کم‌حجابی نمایان شد که در دو دهه اول با میزان و نمود بیرونی کمتری همراه بود، اما با گذشت سالیان دهه سوم انقلاب اسلامی و جوان شدن میانگین سنی، به ویژه در تهران و بعضی شهرهای بزرگ، اشکال خاص‌تری از آن در سطح جامعه دیده شد (صدیق اورعی و دیگران، ۱۳۹۷).

۱. پدرم نقل می‌کردند: «حدود سال‌های ۱۳۲۰ که تقریباً ۱۵-۱۴ ساله بودم، نزدیکی‌های غروب، در محله باغ نادری مشهد، مادرم را برای رفتن به حمام عمومی همراهی می‌کردم. در حالی که گمان می‌کردیم رعایت‌های لازم را داشته‌ایم، ناگهان پاسبانی سر راهمان سبز شد. التماس‌های مادرم را فراموش نمی‌کنم که می‌گفتند: «موهایم دیده می‌شود... روسری‌ام را بردارید...». مادرم گریه می‌کردند و سعی در پنهان کردن موهایشان داشتند. پدرم بارها و بارها این خاطره را تعریف کردند. بُغضِ حزینشان هرگز فراموشم نمی‌شود (راوی: نویسنده مسئول مقاله). در دوره محمدرضا نیز، این موارد را به شیوه‌های نرم‌تر و اثرگذارتری شاهد بودیم. به عنوان نمونه، مرحوم پدرم در خاطرات خود چنین نوشته بودند: «در سال ۱۳۵۶ به دانشکده ابلاغ شد، عکس‌الصاق به مدارک تحصیلی دانشجویان دختر، لزوماً باید بدون حجاب باشد. به بیان دیگر، دختری که ۴ سال با حجاب (مثلاً با مانتو و مقنعه) به دانشکده تردد کرده بود، مجبور بود که میان مدرک تحصیلی (حاصل ۴ سال تلاشش) و حجاب، یکی را انتخاب کند (راوی: نویسنده مسئول مقاله به نقل از رئیس اسبق دانشکده ادبیات دانشگاه مشهد).

بدحجابی رفتاری ناسازگار با هنجارها و انتظارات جامعه، خلاف فرهنگ جاری و قانونمندی‌ها و انتظارات مطلوب جامعه است و باعث تنش‌ها و تضادهایی می‌شود که به نگرش‌های سرزنش‌آمیز می‌انجامد (موحد و دیگران، ۱۳۹۷).

طبق شواهد تجربی در باب مسأله پوشش، مسأله حکومت صرفاً بی‌حجابی یا برهنه بودن بخش‌هایی از بدن نیست، بلکه اعضای بدن حتی وقتی کامل پوشیده باشند، اما شکل خود را نمایان کنند، مصداق بدحجابی به شمار می‌روند (هدایتی و باستانی، ۱۳۹۷)؛ چرا که حجاب و حکم فقهی آن، حقیقتی فردی است که از خود آثار غیر قابل انکار اجتماعی بر جای می‌گذارد (ایمنی و دیگران، ۱۳۹۹).

در عین حال، برخی زنان دیندار این باور را دارند که میان مدیریت بدن و دینداری‌شان تضاد وجود دارد. برخی دیگر بر این باورند که مدیریت بدن در عرصه عمومی با دینداری متضاد است. برخی با وجود پایبندی‌های سنتی، بر حسب عادت به مدیریت بدن در عرصه‌های عمومی توجه کرده و گروهی نیز با گزینشگری دینی، میان دو مفهوم مدیریت بدن در عرصه عمومی و دینداری سازگاری ایجاد می‌کنند (صنعتی شرقی و محمدی کیا، ۱۳۹۷).

رسانه‌ها به عنوان یکی از نهادهای اجتماعی، کارکرد انتقال میراث فرهنگی اجتماعی و ارزش‌های جوامع را بر عهده دارند و در عصر کنونی بخش عظیمی از فرهنگ‌پذیری نسل‌ها از طریق رسانه‌های مختلف، به ویژه شبکه‌های اجتماعی انجام می‌شود (نعمتی فر و صفورایی، ۱۳۹۸). خانواده، فرهنگ خانواده، روابط خانوادگی و همچنین، زندگی اسلامی مدرن با استفاده از وسایل ارتباط جمعی، اعتقاد به حجاب را تحت تأثیر قرار داده است (طالبی و کریمی، ۱۳۹۹). در سال‌های پس از انقلاب اسلامی، زنان چادری نمایش داده شده در سریال‌های تلویزیونی، به رغم انتخاب حجاب برتر به عنوان پوشش بیرونی که خود معرف سطحی از تعهد و تقید به مبانی دینی و اصول شرعی است، معیارهای عفاف اسلامی را در تعامل با افراد نامحرم رعایت نکرده‌اند و نحوه ارتباط، نگاه و گفت‌وگوی آنان با نامحرم و نیز زینت، مو و اندام آشکار آن‌ها در برابر نامحرم، تفاوت معناداری با دارندگان سایر پوشش‌ها ندارد (بروجردی علوی و دیگران، ۱۳۹۸).

شاکری‌نژاد (۱۳۹۸) که با روش تحلیل محتوای کمی، به تحلیل شخصیت‌های زن تحصیل کرده ۴۰ سریال پربیننده تلویزیونی پرداخته، به این نتیجه رسیده که تصویر مطلوبی از وضعیت عفاف و حجاب در شخصیت‌های زن تحصیل کرده ارائه نشده است؛ برای مثال، ۴۷/۲ درصد از افراد با تحصیلات دانشگاهی، با پوشش نامتعارف در برابر نامحرم هستند و فقط ۱۳/۹

درصد از این افراد، اصلاح و آرایش در برابر نامحرم نداشته‌اند. همچنین ۲۲/۲ درصد از آن‌ها، دارای موی آشکار و ۳۰ درصد دارای اندام آشکار در برابر نامحرم بودند و همه این موارد در افراد بدون تحصیلات دانشگاهی کمتر است.

رعایت حجاب کامل با تقید به معنویات تقویت می‌شود و تردید در باورها، حجاب را تضعیف می‌کند. بنابراین به منظور ترویج و توسعه حجاب، لازم است به شرایط زمینه‌ای و علی‌رویاری با حجاب توجه کرد و برای تقویت باورها و ارزش‌ها، اقدامات لازم را به عمل آورد (آتش‌زاده شوریده و دیگران، ۱۳۹۵).

از میان تمام دلایل و استدلال‌هایی که برای رعایت حجاب وجود دارد، باید بر این نکته پای فشرده که رعایت حجاب مبتنی بر دستور الهی است و برای اینکه این استدلال مورد توجه دختران قرار گیرد، لازم است دیدگاه‌های اعتقادی آن‌ها، بخصوص در حوزه خدانشناسی تقویت شود (معتمدی، ۱۳۹۷).

اگر تعلق فرد به نوع حجاب با رضایتمندی همراه باشد و فرد از رهگذر این همسویی، به پاداش‌های روانی خوشایند و ارضاکنده‌ای دست یابد، رفته رفته اشتیاق در عمل او پدیدار می‌شود. اما این امر در واقعیت، نه تنها محقق نشده و چادر در رسانه ملی ظهور و بروز پیدا نکرده، بلکه توسط نقش‌هایی استفاده شده که به لحاظ فرهنگی مقبول طبع نبودند و بُرد گسترده و الگودهی نداشتند (طالبی و کریمی، ۱۳۹۹).

حجاب زنان به عنوان یکی از پدیده‌های اجتماعی دیرینه در یهودیت و مسیحیت، بیانگر پابندی به تعهدات دینی و اخلاقی و در اسلام، به عنوان یک قانون اجتماعی و اخلاقی در نظر گرفته شده است. بنابراین حجاب به یک ارزش اجتماعی و واقعیت فرهنگی تبدیل شده است. با این حال اخیراً مشاهده می‌شود که حجاب، فضایی برای ترویج مُد‌ها و سلاقی مختلف شده (میزل^۱، ۲۰۱۹)، چرا که از گذشته تا کنون، افراد با ایجاد تمایز، سعی در متفاوت نشان دادن خود از دیگران داشته‌اند و این تلاش برای ایجاد تمایز با دیگران، درباره حجاب زنان نیز شناختنی و درک شدنی است و روند مُد، به تدریج بر ادراک مسلمانان نسبت به حجاب تأثیر گذاشته است (عبدالمنافی و سلیمانی، ۱۳۹۹).

در چند دهه اخیر، هنجار پوشش اسلامی با گذشت زمان و در شرایط مختلف، نه تنها در شکل، بلکه در نگاه مردم نیز دستخوش تغییر شده است (شمسایی و شکرزی زاده، ۱۳۹۹). از این رو، واقعیت و وضعیت موجود، حاکی از چالش‌ها و آسیب‌هایی است که بخش عظیمی از آن، ثمره پایبند نبودن به عفاف در تمام ابعاد، بخصوص بارزترین مصداق آن، یعنی حجاب در جامعه کنونی است. با ادامه این روند، به طور حتم بحران اخلاقی فعلی غرب، گریبانگیر جامعه اسلامی ایران نیز خواهد شد (قوی و امیرلو، ۱۳۹۹).

به نظر می‌رسد عوامل مختلفی بر میزان رعایت عفاف و حجاب اسلامی در دانشجویان تأثیرگذار است و یکی از عوامل بسیار مهم در این زمینه، نظام آموزشی است. پژوهش‌ها نشان می‌دهد که آموزش عالی در این خصوص با چالش‌هایی روبه‌رو بوده است. برای مثال نتایج پژوهش محمدحسین زاده، سعیدی رضوانی، امین خندقی، مه‌رام و تقی‌پور (۱۳۹۹) نشان داد که حساسیت‌های مذهبی و فرهنگی برخی دانشجویان دانشکده پزشکی مشهد در خصوص رعایت حد و مرزهای پوشش اسلامی و تعامل با جنس مخالف، کاهش یافته و رعایت آن کمرنگ‌تر شده است.

نتایج پژوهش آتش زاده شوریده و همکاران (۱۳۹۵) نیز که در محیط دانشگاه انجام گرفت، نشان داد که تقید به معنویات، به عنوان عاملی تسهیل‌کننده در رعایت حجاب دانشجویان، با اخلاق‌مداری، دین‌مداری، خوف و رجا و تردید در باورها که عاملی بازدارنده در رعایت حجاب کامل دانشجویان شناخته شده، توسط سه زیر طبقه فطرت‌گریزی، باورهای دینی سطحی و شناخت دینی ناکافی انتزاع شده است.

پژوهش مروری لاریجانی و لاریجانی (۱۳۹۱) نیز علل روی گردانی از حجاب را تأثیرات ساختاری، ضعف خانواده در هدایت و نظارت، فناوری‌های جدید رسانه‌ای، خلأ در ناحیه آرمان‌ها، ناآشنایی با حدود شرعی و فلسفه حجاب، ناهماهنگی در برنامه‌ریزی‌ها و سیاست‌ها، افزایش سن ازدواج، تمایل به ابراز رفتارهای جنسی و مقابله سیاسی با نظام اسلامی معرفی نمود. نتایج تحقیق بهرام‌زاده و لطفی (۱۳۹۰) که بر اساس نمونه‌ای مشتمل بر دانشجویان و دانش‌آموزان دبیرستانی است، نشان می‌دهد متغیر کاهش حساسیت مردم درباره وضعیت پوشش فرزندان، بیشترین تأثیر را بر بدحجابی دارد.

طبق پژوهش یحیایی (۱۳۹۸)، مؤلفه‌های نظام معنایی پوشش در میان دانشجویان، عبارتند از: راحتی، نظر دیگری، زیبایی، تمایز، اعتماد به نفس، نشانگر تفکر بودن، اعتراض، آزادی، دیده شدن و مد.

بر اساس پژوهش خدادادی سنگده و احمدی (۱۳۹۴)، حجاب دارای رابطه مثبت و معناداری با عوامل فرهنگی است و عوامل فرهنگی قادر به پیش‌بینی ۵۹ درصد از بدحجابی دختران و زنان کشور است. نتایج مطالعه توصیفی آن‌ها که ۲۸۶۸ نفر از زنان بالای ۱۵ سال کشور را انتخاب کرده بود، بیانگر این است که عوامل فرهنگی و رسانه‌ها نقش قابل توجهی در چگونگی حجاب دختران و زنان کشور ایفا می‌کند.

در ادامه، یافته‌های پژوهش طالبی و کریمی (۱۳۹۹) که به روش پدیدارشناسی با واکاوی در تجربه زیسته ۲۰ دانش‌آموز دختر دوره دوم متوسطه - در مدرسی که چادر در آن‌ها اجباری است - صورت پذیرفت، نشان داد که حجاب فقط در پوشش چادر خلاصه نمی‌شود و عفاف و حجاب باید در رفتار فرد مورد توجه قرار گیرد.

صدیق اورعی، غنی‌زاده، صداقت و کابلی (۱۳۹۷) نیز، به دلایل کنش کم‌حجابی پرداختند و در این راستا، با ۲۹ خانم کم‌حجاب مشهدی مصاحبه نمودند. به صورت کلی، زنان کم‌حجاب در یک فرایند تشدید شونده، از تأثیرات اجتماعی و کم‌اهمیت شدن حجاب در ذهن خود، حجابشان را به شکل ناقص رعایت می‌کردند. آنان عموماً حجاب را فاقد کارکردهای اجتماعی و فردی می‌دانستند. از سوی دیگر، تلقی‌شان از جامعه این بود که به سمت کم‌حجابی می‌رود؛ پس باید در جهت هم‌رنگ شدن با جامعه عمل کنند.

پژوهش ظهیری‌نیا، رستگار و پاشا امیری (۱۳۹۷) که به بررسی دلالت‌های معنایی حجاب در میان زنان و دخترانی که از سبک‌های نامتعارف پوشش استفاده می‌کنند پرداخته است، دلالت‌ها را در هشت مقوله محوری «فردی شدن پوشش، پوشش پدیده‌ای متفاوت از حجاب، دلالت‌های زیباشناختی، دلالت‌های روان‌شناختی، تنوع‌طلبی، موقعیت‌مندی، نسبی شدن و الزامات ساختاری» بررسی نموده‌اند. مقوله هسته نیز «سیالیت پوشش در برابر الگومندی پوشش» بود که از انتزاع مقولات محوری ادراک شد.

جوانی و امیری (۱۳۹۵) نیز در پژوهش خود به این موضوع پرداختند که حجاب، بدحجابی یا بی‌حجابی در جامعه، از زمینه‌های گسترده‌ای، نظیر: عوامل فرهنگی، اجتماعی، سیاسی، بین‌فردی و اقتصادی اثر می‌پذیرد.

طبق پژوهش محمدی و قدسی (۱۳۹۵) که با هدف شناخت نگرش زنان شهر ایلام نسبت به حجاب، در بین ۲۶۷ زن بالای ۱۵ سال صورت گرفت، بین ابعاد نگرش به حجاب و متغیرهای وضعیت تأهل، پایگاه اقتصادی اجتماعی و سن رابطه معناداری پدید آمد.

همچنین بررسی نگرش پاسخگویان در ارتباط با متغیرهای اعتقادات دینی، احکام مربوط به حجاب، پیامدهای حجاب و رفتار در عمل نیز حاکی از آن است که زنان بیشتر از بُعد اعتقادی به حجاب می‌نگرند و از لحاظ رفتاری، کمتر به آن عمل می‌کنند.

نتایج پژوهش فرمینی فراهانی (۱۳۹۵) در بررسی آثار رعایت حجاب بر تر در دانشگاه شاهد از دید دانشجویان، خانواده آنان و اعضای هیئت علمی، نشان داد که عوامل بسیار مؤثر در عدم رعایت حجاب برتر، عبارتند از: ضعف ایمان و حیا، زیبایی‌طلبی، تعلیم و تربیت نادرست، هم‌نوايي با جامعه، ابراز شخصیت، تأثیر دوستان، تهاجم فرهنگی، اهمیت به مدگرایی در جامعه، تبعیت از الگوهای ناهنجار، جلب توجه دیگران و ترویج بی‌حجابی در رسانه‌ها.

مروری بر پژوهش‌های انجام شده در زمینه حجاب نشان می‌دهد که تا کنون پژوهشگران متعددی از جنبه‌های گوناگون دینی، فقهی و جامعه‌شناختی به این پدیده پرداخته‌اند. با این حال، مطالعات اندکی به صورت توأمان به بررسی تجربه‌های زیسته حجاب و بدحجابی در بین دانشجویان با اوورها و کنش‌های متنوع پرداخته است.

بی‌تردید یکی از مهم‌ترین دغدغه‌های اصلی یک جامعه اسلامی، حفظ شئون اسلامی و حجاب می‌باشد، اما حجاب به عنوان یک هنجار اجتماعی و یکی از بارزترین دستورات دینی در حوزه‌های عمومی، در سال‌های اخیر دچار چالش‌های جدی شده و گسترش پدیده بدحجابی در محیط دانشگاه نیز، یکی از بزرگ‌ترین معضلات اجتماعی دغدغه‌مندان فرهنگی است؛ چرا که دانشجویان از قشرهای آگاه کشور و الگوی جامعه می‌باشند و چه بسا بدحجابی آنان، پیامدهای سوء بیشتری را به همراه داشته باشد.

برای رسیدن به درک پدیده افزایش روزافزون بدحجابی، باید مسائل و زمینه‌های آن را موشکافی کرد. از این رو هدف از این پژوهش، کشف تفسیر دانشجویان دانشگاه فردوسی مشهد از کنش‌های مختلف پوشش می‌باشد.

روش و جامعه پژوهش

با توجه به ماهیت پدیده مورد بررسی، پژوهش حاضر در زمره پژوهش‌های کاربردی قرار می‌گیرد که با رویکرد کیفی و روش پدیدارشناختی، درصدد کشف و تفسیر تجربه‌های زیسته مشارکت‌کنندگان در خصوص چگونگی پوشش و حجاب می‌باشد.

پدیدارشناسی مطالعه پدیده‌هاست؛ پدیده‌هایی که خود، خودشان را نشان می‌دهند و موجب آگاهی و درک می‌شوند (آلن کالینسون و ایوانز^۱، ۲۰۱۹).

پدیدارشناسی نوعی تحقیق کیفی است که بر مطالعه تجربیات زیسته فردی در جهان تمرکز دارد. پدیدارشناسی می‌خواهد با کاوش در پدیده، ماهیت آن پدیده را توسط دیدگاه کسانی که آن را تجربه کرده‌اند، توصیف کند.

هدف پدیدارشناسی، توصیف معنای این تجربه است؛ هم از نظر آنچه تجربه شده و هم از نظر چگونگی تجربه آن (نوبوئر، ویتکوپ و وارپیو^۲، ۲۰۱۹). گال، بورگ و گال (۲۰۰۷) نیز، پدیدارشناسی را پژوهشی درباره جهان، آن گونه که بر افراد جلوه‌گر می‌شود، تعریف می‌کنند. آن‌ها تجربه زیسته^۳ را، یکی از روش‌های پژوهش کیفی می‌دانند که دارای زیرمجموعه‌هایی چون: تاریخچه زندگی و روان‌شناسی شناختی است.

در این پژوهش، با توجه به ماهیت کیفی مطالعه و ضرورت استفاده از دیدگاه‌ها و اطلاع از تجربه‌های زیسته گروه‌های متنوع دانشجویان دختر، در خصوص حجاب و چگونگی پوشش، از روش نمونه‌گیری کیفی هدفمند با عنوان «روش حداکثر تنوع»^۴ استفاده شد و به مصاحبه‌گران - که همگی از خانم‌ها بودند - تأکید شد که برای انتخاب نمونه به ظاهر دانشجویان توجه کنند.

اگرچه نمونه‌گیری «حداکثر تنوع»، جزء معمول‌ترین استراتژی‌های نمونه‌گیری هدفمند نیست، اما گاهی در پژوهش‌های کیفی مورد استفاده قرار می‌گیرد. در این نمونه‌گیری، انتخاب شرکت‌کنندگان بر اساس طیف گسترده‌ای از تنوع در زمینه مورد مطالعه می‌باشد (موزر و کورستجنس^۵، ۲۰۱۸).

1. Allen-Collinson & Evans
2. Neubauer, Witkop, & Varpio
3. Lived experience
4. Maximum Variation
5. Moser & Korstjens

زمانی که پژوهشگران می‌خواهند بدانند چگونه یک پدیده در افراد مختلف، در محیط‌های گوناگون و در زمان‌های متفاوت مشاهده و درک می‌شود، از این روش استفاده می‌کنند. هنگام استفاده از روش نمونه‌گیری حداکثر تنوع، پژوهشگر تعداد کمی از واحدها یا موارد را انتخاب می‌کند که تنوع مربوط به سؤال تحقیق را به حداکثر برساند (الموشرف^۱، ۲۰۱۶) و هدف از این روش، به تصویر کشیدن تم‌های اصلی است که از مشارکت‌کنندگان متفاوت به دست آمده باشد (رنجبر و دیگران، ۱۳۹۱).

در پژوهش حاضر که از سال ۱۳۹۸ الی ۱۳۹۹ صورت گرفته است، برای رسیدن به نمونه با حداکثر تنوع، تلاش شد تا مخاطبان و دانشجویان مصاحبه‌شونده، از لحاظ روحیات مذهبی، اخلاقی و نوع پوشش، با یکدیگر متفاوت و در واقع متنوع باشند. قابل ذکر است در این مطالعه، از مصاحبه‌گران پس از آموزش شیوه مصاحبه‌گیری، خواسته شد که حداقل ۱۰ مصاحبه انجام دهند و در مجموع، ۳۰ مصاحبه نیمه‌ساختار یافته با مخاطبان میدان تحقیق که دانشجویان مقطع کارشناسی دانشگاه فردوسی مشهد و در بازه سنی ۱۹ الی ۳۰^۲ سال بودند، انجام شد.

البته بعد از بررسی مصاحبه ۲۵ احساس شد که داده‌های حاصل شده به اشباع نزدیک شده‌اند. با این وجود، مصاحبه‌ها تا اطمینان از تکرار و تثبیت داده‌های قبلی تا ۳۰ مورد ادامه یافت. مصاحبه‌کنندگان بر اساس نظر پژوهشگران و ادبیات نظری، مشاهدات و روند مصاحبه، به طراحی محورهای سؤالات مصاحبه می‌پرداختند و محوری‌ترین پرسش آن‌ها در جهت تجارب زیسته و رویکرد مشارکت‌کنندگان، در خصوص حجاب و چگونگی پوشش بود.

در واقع، محورهای سؤالات مصاحبه‌های صورت گرفته، عوامل انتخاب یا دوری از حجاب بود. زمان مصاحبه‌های صورت گرفته، به طور میانگین مابین ۱۵ الی ۳۰ دقیقه متغیر بوده و تجزیه و تحلیل اطلاعات حاصل از مصاحبه بر اساس روش کدگذاری استراوس و کوربین^۳ (۱۹۹۰)، طی سه مرحله کدگذاری باز، محوری و گزینشی، به صورت دستی انجام گرفت.

بدین ترتیب که در مرحله اول و پس از مکتوب نمودن متن مصاحبه‌ها، در مجموع ۵۶۸ مفهوم شناسایی و نام‌گذاری شد. در ادامه و در مرحله دوم کدگذاری، جهت دستیابی به یک محور مشترک، تلاش شد تا مفاهیم ایجاد شده در مرحله قبل، در قالب ۴۴ مقوله طبقه‌بندی گردند و در

1. Elmusharaf

۲. بیش از ۸۵ درصد مشارکت‌کنندگان در بازه سنی ۲۱ الی ۲۳ سال قرار داشتند.

3. Strauss & Corbin

نهایت، مقوله‌های به دست آمده ذیل ۹ مضمون و ۳ محور «لغزش نسبت به حجاب»، «نرمش نسبت به حجاب» و «ارزش نسبت به حجاب» جای داده شدند. پژوهشگران جهت اعتبار یافته‌ها، به خودبازبینی مکرر یافته‌ها پرداختند. خودبازبینی محققان طی فرآیند جمع‌آوری و تحلیل داده، یکی از روش‌های افزایش قابلیت اعتبار در پژوهش‌های کیفی است (عباس‌زاده، ۱۳۹۱).

یافته‌های پژوهش

جدول ۱. دانشجویان و کنش‌های پوشش: لغزش نسبت به حجاب

محور ۱: لغزش نسبت به حجاب			
مضمون (n: 3)	مقوله (n: 16)	مفهوم (۲۶۶)	شماره آزمودنی (مشارکت‌کننده): نمونه دیدگاه‌های مشارکت‌کنندگان
کمپیتی الیه تس تیم	گزینش‌گری دینی اخلاقی	۱۸	۲۱: «حجاب، ظاهری نیست و از باطن آدم‌ها میاد و معنی حجاب، روسری و چادر نیست. خیلی فراتر از اینه! حجاب یعنی نگه داشتن یکسری حریم‌ها که ربطی به نوع پوشش نداره!» ۲۲: «به حجاب، به اون معنایی که تعریف شده، اعتقادی ندارم! چرا مو و دست یک مرد تحریک‌کننده نیست و مو و دست من که از همون جنس هست، باید باعث گناه و تحریک بشه؟!» ۹: «کسی که درست زندگی نکنه، ممکنه عواقبی پیش رُوش باشه. با حجاب و بی‌حجابش فرقی نداره!» ۶: «بعضی چیزها خوبه که تغییر کنه و برداشته بشه، مثل روسری! اما خب بعضی تغییرات هم خوب نیست! مثلاً خوب نیست کلاً قیج بدحجابی از بین بره، چون این‌طوری کلاً حیا از بین میره!»
	اباحه‌گری دینی	۱۰	۱۴: «قرآن رو کاملاً قبول دارم، ولی خب دوست ندارم روسری بپوشم؛ حتی اگر گناه داشته باشه!» ۱: «آدم بعضی وقتا با خودش فکر میکنه شاید واقعاً دینی وجود نداره، اصلاً!» ۲۱: «آزادی پوشش تو جامعه اسلامی شدنی هست؛ اما فکر می‌کنم سیاست ما این اجازه رو نمیده؛ وگرنه هیچ منافاتی با هم ندارن!» ۱۲: «با اینکه میدونم موی سر تو قرآن اومده، اما زیاد بهش اعتقاد ندارم!»

محور ۱: لغزش نسبت به حجاب			
مضمون (n: 3)	مقوله (n: 16)	مفهوم (۲۶۶)	شماره آزمودنی (مشارکت‌کننده): نمونه دیدگاه‌های مشارکت‌کنندگان
تأثیر پوشش بر سبک زندگی	شخصی‌انگاری حجاب	۴۳	<p>۱۳: «همیشه افراد رو مجبور کرد که با حجاب باشن! فرد خودش باید به این درک برسه! حجاب یک حالتی از ایمانه و همون‌طور که ایمان قلبی هست، مسأله حجاب هم باید قلبی باشه!»</p> <p>۴: «همین‌طور که دین شخصیه، مثل مسواک، حجاب هم شخصیه و حقوق فردی آدمه و هر کسی همان‌طور که دوست داره، باید بپوشه!»</p> <p>۳۰: «حجاب مسأله کاملاً شخصی است و حجاب من هم به خانواده‌ام برمی‌گرده!»</p> <p>۲۵: «چه اشکالی داره که زیبایی اندام و موهام رو همه ببینن؟! این پوششیه که خودم دوست دارم و انتخابش کردم و بقیه باید به نظرم احترام بذارن! همون‌طور که من کاری به پوشش اونها ندارم!»</p>
	تحریک‌کننده نپنداشتن موی سر	۱۲	<p>۱: «موی سر من، واقعاً نمیتونه ضرری به دیگران برسونه!»</p> <p>۶: «حجاب رو اونقدر سخت نکنیم! چون این روزا دیگه هیچ کس با دیدن موی سر تحریک نمیشه. چون الان چیزهای جذاب‌تری از موی سر هم هست که به نمایش میذارن!»</p> <p>۱۴: «امروز اونقدر فیلم‌ها و عکس‌ها هست که به نظر من، موی سر دیگه نمیتونه چیزی باشه که باعث تحریک مردی بشه!»</p> <p>۱۲: «موی سر به نظرم واقعاً هیچ‌جا جلب توجه نمیکنه! مگر اینکه نگاه اون مردا دیگه خیلی محدود باشه و واقعاً از فقر فرهنگی رنج ببرن!»</p>
	کوچک شمردن گناه بدحجابی	۱۶	<p>۱: «قرآن واقعاً مسأله حجاب رو اونقدر که تو جامعه ما بولد کردن، بولد نکرده! بی‌حجابی یه نوع گناهه و دزدی هم یه نوع گناه و خدا حتماً بی‌حجابی رو زودتر میبخشه تا دزدی!»</p> <p>۹: «درست زندگی کردن به نظرم مهم‌تره! همیشه همه چیز رو فقط توی حجاب دید!»</p> <p>۱۴: «حجاب به نظرم بیشتر حق‌الله است و خدا بسیار مهربان و بخشنده هستش!»</p> <p>۲۱: «اولویت انسانیت، خیلی برام مهم‌تر از این فاکتورهاست!»</p>

محور ۱: لغزش نسبت به حجاب			
مضمون (n: 3)	مقوله (n: 16)	مفهوم (۲۶۶)	شماره آزمودنی (مشارکت کننده): نمونه دیدگاه‌های مشارکت کنندگان
حجاب، امنیت، جسمیت	عدم آگاهی از دستور اسلام به حجاب	۶	۲۲: «در مورد آیات حجاب که تو قرآن اومده، اطلاعات دقیق ندارم؛ ولی فکر کنم تفسیر ما شاید اشتباه باشه از آیه‌های مورد نظر!» ۱: «تا الان تفسیری از قرآن نخوندم و واقعیتش اصلاً بهش فکر نکرده بودم که بخونم.»
	افزایش اعتماد به نفس با بدحجابی (مکانیزم دفاعی)	۹	۲: «توی یه دوره از زندگی، واسه آدم مهمه که بقیه هم بدونن که خوش اندامی. اینکه بقیه بدونن، اعتماد به نفس آدم رو زیاد میکنه!» ۱۴: «هر چند مسأله بسیار شخصیه، اما دخترایی که همه جا با آرایش بسیار غلیظ ظاهر می‌شوند، در درجه اول اعتماد به نفس ندارند و در درجه بعدی به جای حل کردن یک مشکل، دارن اون مشکل را می‌پوشانند. یعنی به جای اینکه به پوستشان رسیدگی بکنن، از آرایش استفاده می‌کنند.»
انجمن روان‌شناسی خجندی	دفاع از حق زن (در برابر مردان)	۱۶	۶: «من با این مشکل دارم که میگن زن باید خودش محدود کنه و زن مثل یه الماسه که باید حجاب داشته باشه. چرا ما این محدودیت رو داشته باشیم تا آقایون تحریک نشن؟! به نظرم ما دو تا جنس مساوی هستیم.» ۱۴: «اگر با بی‌حجابی من مردی زندگیش به هم بخوره، مشکل خودش و من نباشم به کس دیگه‌ای نگاه میکنه یا عکس و فیلم مبینه!» ۵: «دوستم با اینکه چند بار به خاطر بدحجابی مورد مزاحمت قرار گرفته، فکر میکنه مردان هوسباز باید نگاه خودشونو نگه دارن و توجهی به پوشش خودش نداره!»
	بیمار پنداشتن مزاحمان خیابانی بدحجابان (غیرمرتبط دانستن به حجاب)	۱۱	۱۴: «احساس عدم امنیت، ربطی به پوشش ما نداره! مشکل از سمت انسان‌های مریضه که تیکه میندازن تا ذهن مریض خودشون رو ارضا کنن.» ۱: «اگر کسی با موی سر کسی تحریک بشه، یک مشکل ریشه‌ای در شخصیتش داره!» ۴: «هر آدمی که با موی زن تحریک میشه، مریضه و قطعاً آدم سالمی نیست و باید به پزشک مراجعه کنه.»

محور ۱: لغزش نسبت به حجاب			
مضمون (n: 3)	مقوله (n: 16)	مفهوم (۲۶۶)	شماره آزمودنی (مشارکت‌کننده): نمونه دیدگاه‌های مشارکت‌کنندگان
تغییر روانی هیجانی	در حسرت آزادی پوشش در غرب	۹	۱: «خیلی دوست داشتم در یک کشور غیر اسلامی به دنیا می‌اومدم و خودم می‌رفتم دنبال دینی که دوست دارم.» ۲۱: «من چه گناهی کردم که اینجا (ایران) به دنیا اومدم. مشکل جامعه ما اینه که اسلامی بودن رو به عنوان یک قانون به تصویب رسوندن.» ۲۵: «در کشورهای اروپایی، خانم‌ها آزادانه هر نوع پوششی که دوست داشته باشن رو انتخاب میکنن و در کنار مردها به فعالیت‌های روزمره‌شون میپردازن، بدون اینکه معذب باشن!»
	بدحجابی، واکنش منفی به عملکرد مذهبی‌ها	۱۰	۱: «یک روحانی که لباس روحانیت رو میپوشه، نباید به خودش اجازه بده که هر گناهی رو مرتکب بشه و فقط به خاطر اینکه حجابش رو رعایت میکنه، اسم مسلمان رو خودش بذاره و فکر کنه که میتونه به دیگران امر و نهی کنه و ازشون بالاتر باشه و بنده عزیز خدا بشه، در حالی که خودش هزار کار رو انجام میده.» ۱۷: «دلیل بدحجابی‌ها اینه که مردم میبینن حرف مذهبیون با عملشون یکی نیست. پس میگن دینم الکی خودشون درست کردن. تو جامعه‌ای که دزدی و تهمت به راحتی انجام میشه و ما هم گاهماً مجبور میشیم از این رانت‌خواری‌ها استفاده کنیم، حالا حجابم دور می‌زنیم.» ۲۱: «دیدم شخصی که حجاب ظاهری داره، اما به راحتی دروغ میگه و با آبروی یک نفر بازی میکنه و به راحتی تهمت میزنه و به خودش افتخار میکنه و جالب‌تر اینکه، خودش هم اعتقادی به اون حجاب ظاهریش نداره!»
	احساس توهین نسبت به عملکرد ناهیان بدحجابی	۲۰	۱۷: «کسانی که توی دانشگاه به دانشجویان تذکر می‌دهند، به نظرم اصلاً کار خوبی نمی‌کنند. شخصیت دانشجو زیر سؤال میره.» ۱۲: «تو بعضی شهرها چادر سر کردن براشون یه تابلوی فرهنگیه و اگر حجاب فرد کامل باشه، ولی چادر نداشته باشه، بد بهش نگاه میکنن.» ۲۰: «به چند تا از دوستانم توی مترو به شکل خیلی بدی تذکر داده بودن!»

محور ۱: لغزش نسبت به حجاب			
مضمون (n: 3)	مقوله (n: 16)	مفهوم (۲۶۶)	شماره آزمودنی (مشارکت کننده): نمونه دیدگاه‌های مشارکت کنندگان
ببینید: چگونه می‌توانیم تغییر کنیم؟	عملکرد منفی و بی‌اثر مدارس در خصوص تبیین حجاب	۱۱	۱۷: «معلمانی که معمولاً در مورد مسأله حجاب صحبت می‌کنند، سختگیری‌های بسیار بی‌خود و بی‌جهت از خودشان نشون میدن و نمیتونن با بچه‌ها یک رابطه‌ی دوستانه برقرار کنند.» ۱۹: «اجباری بودن چادر در مدرسه، باعث شد که بعضی از بچه‌ها از چادر دلسرد بشن و همیشه به این موضوع اعتراض داشتن.»
	تفاوت عصر فرهنگی و تغییر پوشش با توجه به مقتضیات زمان	۱۴	۶: «حجاب میتونه تغییرپذیر باشه و میشه در طی زمان، این محدودیت‌ها برداشته بشه؛ مثلاً خارج از کشور هیچ مردی با موی سر، نه تحریک میشه، نه جلب توجه؛ ولی تو ایران تا چند وقت قبل از این، کسی که موهاش پیدا بود، جلب توجه می‌کرد؛ ولی الان یه ذره جا افتاده و عادی‌تر شده و ممکنه هیچ مردی رو تحریک نکنه! حالا این رو میتونیم نسبت بدیم به چیز دیگه، مثل شلوارک...» ۱۷: «الآن حجاب رو به اون شدت که توی قرآن گفته، همیشه داشت. چون عصر ارتباطاته و بیشتر جهان حجابشون به اون معنایی که ما داریم، نیست!» ۱۴: «قرآن در زمان پیامبر اسلام (ص) نازل شده که در آن زمان به شدت جهل وجود داشته و به نظرم درست نیست مقایسه کردن مردان امروزی قرن ۲۱ با مردان عرب جاهل زمان پیامبر.»
	عادی‌انگاری بدحجابی (پذیرش عرف)	۸	۲۵: «توی این دوره زمنه، تو جامعه، همه این پوشش رو دارن و مشکلی براشون پیش نمیداد!» ۱۲: «خانم‌ها وقتی ببینن جامعه داره به سمت بی‌حجابی میره و عادی میشه، ممکنه اونایی که حجابشون کامله اما سستن، سریع حجاب رو کنار بذارن!» ۲: «الان خیلی چیزا بر اساس عقاید خود آدمه و حجاب هم یکی از اونها؛ یعنی جامعه این‌جوری شده دیگه!»

محور ۱: لغزش نسبت به حجاب			
مضمون (n: 3)	مقوله (n: 16)	مفهوم (۲۶۶)	شماره آزمودنی (مشارکت‌کننده): نمونه دیدگاه‌های مشارکت‌کنندگان
تغییر ماهیگویی زرمشی	تجربه آسیب‌زا نبودن بدحجابی	۱۰	<p>۱۲: «دیدم که پسرا به دخترایی که مانتوی کوتاه و جذب پوشیدن یه چیزی گفتن یا دنبالشون افتادن؛ اما تنها به خاطر موی سر، ندیدم مزاحم کسی بشن!»</p> <p>۲۱: «من نمیتونم در کنار یک آدمی که حجاب داره زندگی کنم و تا حالا هم برام پیش نیومده که برای بی‌حجابیم مشکلی داشته باشم.»</p> <p>۲۵: «اگر مردها با دیدن خانم‌های بدحجاب و آرایش کرده تحریک جنسی میشدن، هیچ مردی به همسر خودش اجازه نمی‌داد بدحجاب بیرون بیاد و باعث تحریک بقیه مردها بشه. در صورتی که می‌بینن کم نیستن خانم‌های متأهلی که آرایش کرده و بدحجاب به خیابون میان.»</p>
	جدایی عفاف و حیا از حجاب	۲۰	<p>۲۱: «میگن موی خود را بپوشان و... تا مرد نامحرم به گناه نیفته و در مورد تو فکر نکنه. خب وقتی من بدون پوشاندن مو، با رفتار و کردارم اجازه این کارو به مردان نمیدم، دیگه لزومی نداره که حجاب ظاهر رو که بهش اعتقادی ندارم، داشته باشم.»</p> <p>۱۲: «رفتار خود افراد همه چیز رو مشخص میکنه و تا یک زن نخواد، هیچ مردی به خودش جسارت تجاوز، حالا چه نگاه، چه هر چیز دیگه‌ای رو نمیده!»</p> <p>۲۴: «یکی از دختران خوابگاهی رو می‌شناسم که حجاب کاملی داره، اما کارهای نامشروع با پسرها انجام میده!»</p>
	تأثیر محیط و اطرافیان در انتخاب پوشش نامناسب	۸	<p>۲۷: «من با ظاهر بی‌حجاب وارد دانشگاه شدم و خب دوستای زیادی هم تیپ خودم پیدا کردم که کلی با هم خوش بودیم و کیف می‌کردیم.»</p> <p>۲: «دلیل اصلیم برای کنار گذاشتن چادر، به خاطر این بود که نمی‌خواستم از نظر بقیه قضاوت بشم و بقیه بگن که چادر پوشیدنش فصلیه. به خاطر همون راحت نبودم و چون این مسأله برام تبدیل شده بود به یه دغدغه ذهنی، من راحتی رو ترجیح دادم.»</p>

محور ۱: لغزش نسبت به حجاب			
مضمون (n: 3)	مقوله (n: 16)	مفهوم (۲۶۶)	شماره آزمودنی (مشارکت کننده): نمونه دیدگاه‌های مشارکت کنندگان
تأثیر رسانه، فضای مجازی و سلبریتی‌ها در انتخاب پوشش نامناسب	۱۰	۱۷: «همین حدی هم که حجاب را رعایت می‌کنم، به خاطر آموزش‌های خانواده م هست و باید بگم اشکالات فراوانی در رسانه وجود داره. معمولاً در رسانه بیشتر تجملات رو نشون میده و به نوعی حرفشون با عملشون یکی نیست. در جشن‌های مختلفی که در سینمای ما اتفاق می‌افته، معمولاً حجاب افراد اصلاً مناسب نیست و همین باعث میشه که افراد فکر کنند شاید این کارا گناه نداره!» ۱۵: «ما اجازه دادیم که ماهواره‌ها وارد خونه‌هامون بشن و اینکه بچه‌هامون بدون محدودیت در فضای مجازی و اینترنت فعالیت داشته باشند و به راحتی مد و فشن‌های خارجی رو رصد کنن. این مسائل حتی باعث میشه مادری که در گذشته خیلی باحجاب بوده، تبدیل به آدم بی حجاب بشه.»	
			۱۲: «تو خانواده من دقیقاً همین حجاب متوسطی که گفتم وجود داره. یعنی موی سر چیز مهمی نیست، اما لباس تنگ و کوتاه پوشیدن و جلف بودن، اوکی نیست.» ۲۵: «در خانواده من تقریباً همه این مدل پوشش رو داریم و خودم هم، این مدل رو می‌پسندم.»

جدول ۲: دانشجویان و کنش‌های پوشش: نرزش نسبت به حجاب

محور ۲: نرزش نسبت به حجاب (حجاب اسلامی)			
مضمون (n: 2)	مقوله (n: 8)	مفهوم (۷۶)	شماره آزمودنی (مشارکت کننده): نمونه دیدگاه‌های مشارکت کنندگان
تفاوت پوشش در محیط‌های رسمی و غیررسمی	۹	۱۰: «من همیشه چادر نمی‌پوشم. بعضی جاها مثل مسافرت و مهمونی با مانتو راحت‌ترم و جاهایی مثل دانشگاه که لازمه، چادر می‌پوشم.» ۱۴: «لباسی که برای دانشگاه می‌پوشیم، باید با لباسی که در سفر و خرید می‌پوشیم، متفاوت باشه.»	

محور ۲: نرمش نسبت به حجاب (حجاب اسلامی)			
مضمون (n: 2)	مقوله (n: 8)	مفهوم (۷۶)	شماره آزمودنی (مشارکت‌کننده): نمونه دیدگاه‌های مشارکت‌کنندگان
نرمش فرهنگی اجتماعی	باور به آراستگی و اعتدال در حجاب	۱۳	۹: «نه خیلی با حجاب زیاد موافقم و نه خیلی از اونور زده؛ در کل همه چیز با اعتدال خوبه!» ۴: «پیراهن شلوار، به نظر من هیچ ایرادی نداره! این آزادی باید باشه؛ اما با آزادی که منجر به فساد اجتماعی بشه، مخالفم!» ۱۶: «آرایشی که موجب زینت باشه، کار درستیه و آرایشی که باعث جلب توجه و خیلی غلیظ باشه، اشتباهه!»
	رعایت حجاب به دلیل فشارهای اطرافیان	۷	۱۰: «تو دانشگاه چادر می‌پوشم، چون همکلاسی‌ها آشنا هستن، اما توی بازار هیچ آشنایی نیست!» ۱۴: «بهره که آشناها یا استادها و معلمان و آدم‌هایی که باهاشون رودریاستی داریم، ما رو بی حجاب نبینن. برای مسافرت چون بیشتر جایی هستیم که خیلی خلوته یا ممکنه که افراد کمی از آشناها و دوستانم رو ببینیم، برای همین باید لباس، در درجه اول راحت و در درجه دوم غیررسمی‌تر باشه.»
	رعایت حجاب به دلیل قانون و هنجار	۵	۱۵: «از اون جایی که حجاب در کشور ما به خاطر دینمون به صورت قانون دراومده، پس باید در همان حدودی که ذکر شده، رعایت بشه!» ۱: «زیاد به حجاب مو اعتقادی ندارم و به خاطر هنجارهای جامعه رعایت می‌کنم.» ۱۴: «همه‌مون مجبوریم یک دامنه حجاب را که قانون و هنجار کشورمان است، رعایت کنیم و پوشش موی سر رو به دلیل قانون کشور رعایت می‌کنم.»
	رعایت حجاب به دلیل اجبار خانواده	۴	۲۱: «فرهنگ ما این اجازه رو به ما نمیده که خودمون انتخاب کنیم و باید پیرو خانواده باشیم و به تبع آن‌ها که حجاب رو به روسری و مانتو بلند می‌دونستن، ما هم باید اون‌طور رفتار کنیم.»

محور ۲: نرمش نسبت به حجاب (حجاب اسلامی)			
مضمون (n: 2)	مقوله (n: 8)	مفهوم (۷۶)	شماره آزمودنی (مشارکت کننده): نمونه دیدگاه‌های مشارکت کنندگان
کتابخانه حجاب، تهران	کامل دانستن پوشش مانتو و عدم اعتقاد به پوشش چادر	۱۹	۱۲: «کلی خانم چادری دیدم که با همان چادرشون یه عشووهایی میان که انگار میخوان برن تو حلق مردم؛ و کلی آدم با حجاب متوسط دیدم که هیچ کس جرأت نمیکنه نگاهشون کنه.» ۱۶: «گاهی اوقات حجایی که با چادر باشه، میتونه گناه‌آلودتر باشه تا فردی با یک مانتوی مناسب. گاهی چادرهایی هست که بدن‌نما هست و نازک و این میتونه باعث جلب توجه بشه و فردی که مانتوی مناسب تنش میکنه، اصلاً باعث جلب توجه جنس مخالف نمیشه!» ۷: «در قرآن هم اومده که زینت‌های یک زن نباید دیده بشه و ممکنه فردی که مانتو بر تن داره، اونقدر حجایش کامل باشه که اصلاً زینت‌هاش که باعث جلب توجه میشه، دیده نشه.» ۱۱: «من حجاب رو قطعاً چادر نمیدونم و حجایم رو دارم! خیلیا هستن که بدون داشتن چادر، باحجاین و خیلیام عکسش!»
	محدودیت داشتن حجاب برتر	۱۰	۷: «هر زمانی که احساس کنم چادری که سَرمه، مانع از انجام کارهام میشه، چادر سر نمی‌کنم. در کارهایی مثل پذیرایی و رانندگی، چادر برای من یک مانع حساب میشه!» ۲: «وقتی چادری بودم، هوا که سرد می‌شد، اون تیپ و قیافه‌ای که خودم می‌خواستم رو نمیتونستم داشته باشم و باید از زیر چادر لباس گرم می‌پوشیدم.»
	عدم تناسب حیا و حجاب برخی دختران چادری ^۱	۹	۳: «یکی از هم‌کلاسی‌هام که چادری بود، حرف زدنش خیلی با عشووه و ناز بود که باعث شد یکی از دانشجوهای متأهل جذبش بشه و باعث شد که آبروی هر دوشون توی محیط دانشکده بره!» ۸: «شاید خیلیا باشن که چادری باشن، اما باوقار به نظر نرسن! در محوطه دانشگاه یا تریای دانشکده، گاهی اوقات می‌بینم که دخترهای چادری، بلند بلند می‌خندن و شوخی‌های بیجا میکنن.»

۱. برخی از دخترانی که به حجاب در حد متوسط اعتقاد داشتند، اظهاراتی را در خصوص چادر مطرح نموده و اظهار کردند که به این پوشش، علاقه و اعتقادی ندارند؛ چون چادری‌هایی را دیده‌اند که عفاف قابل قبولی ندارند. این در حالی است که در مقوله «جدایی عفاف و حیا از حجاب» در محور «لغزش نسبت به حجاب»، جدایی و اولویت حیا از حجاب بوده است و مشارکت کنندگان اعتقادی به حجاب از هر نوعی نداشتند.

جدول ۳. دانشجویان و کنش‌های پوشش: ارزش نسبت به حجاب

محور ۳: ارزش نسبت به حجاب (حجاب ایمانی)			
مضمون (n: 4)	مقوله (n: 16)	مفهوم (۲۲۶)	شماره آزمودنی (مشارکت‌کننده): نمونه دیدگاه‌های مشارکت‌کنندگان
ارزش دانشی پیشینی	انتخاب حجاب بعد از آگاهی از مضرات بدحجابی (موقعیت انتخاب)	۱۰	<p>۲۷: «من می‌دونستم بی‌حجابی من گناهه، اما همیشه می‌گفتم که خدا این یه دونه گناه رو میبخشه! غافل از این بودم که بی‌حجابی حق‌الناسه و خدا هیچ وقت حق‌الناس رو نمی‌بخشه!»</p> <p>۱۸: «حقیقتش حجابم اولش الگوبرداری بود، اما همین که دوستانم رو می‌دیدم که بی‌حجابی چه عواقبی براشون داره، مصمم‌تر شدم. دوستی داشتم که علاقه داشت مانتوهایی که مُده پوشه و اتفاقاً یک بار که با هم بیرون رفته بودیم، مورد تعرض قرار گرفت.»</p> <p>۲۷: «اصلاً فکر نمی‌کردم که شاید با نگاه کردن یک مرد به ظاهر و اندام من، ممکنه دیدش نسبت به زنش عوض بشه و از اون و زندگیش سرد شه. یه جورایی من و آدمایی مثل من، باعث سردی زندگی خیلیا شدیم.»</p>
	راسخ بودن در اعتقاد نسبت به حجاب	۱۲	<p>۲۳: «از وقتی به سن تکلیف رسیدم، به حجاب عقیده داشتم؛ ولی هر چی بزرگ‌تر شدم و بیشتر وارد جامعه شدم، بیشتر بهش یقین پیدا کردم.»</p> <p>۱۶: «من اعتقادات خودم رو دارم و واقعاً حرف دیگران برام مهم نیست!»</p> <p>۲۴: «اگه به اجبار خانواده پوشش چادر رو انتخاب کرده بودم، قطعاً حالا که دانشجویام و در خوابگاه زندگی می‌کنم و خانواده‌م پوشش من در دانشگاه رو نمی‌بینن، چادر رو کنار می‌ذاشتم و بدحجابی رو انتخاب می‌کردم.»</p>
	لزوم خودشناسی در انتخاب و التزام به حجاب	۶	<p>۱۳: «برای رعایت حجاب باید به خودشناسی برسیم و بعد به خدا. باید به بدحجاب‌ها کمک کنیم صفات و شخصیت خودشون رو بشناسن و اینکه بفهمن دیگران چه تصویری ازشون دارن.»</p> <p>۲۷: «من با ظاهر بی‌حجابم، با دوستای هم‌تیپ خودم، خوش بودم؛ اما همیشه حس می‌کردم یه چیزی درونم آروم نمیگیره! یه حالی که مثلاً دنبال یه گمشده باشی!»</p>

محور ۳: ارزش نسبت به حجاب (حجاب ایمانی)			
مضمون (n: 4)	مقوله (n: 16)	مفهوم (۲۲۶)	شماره آزمودنی (مشارکت کننده): نمونه دیدگاه‌های مشارکت کنندگان
ارزش دینی-تقابلی	دلایل لزوم رعایت حجاب به عنوان یک امر اجتماعی دینی	۱۷	<p>۴: «اینجا یک حکومت اسلامی و آگه کشور بخواد حجاب رو کاملاً برده و به نهایت آزادی برسونه، این طوری هویت حکومتون زیر سؤال میره و این ادعای اسلامی بودنمون رو سلب میکنه.»</p> <p>۲۹: «حجاب رو در همون حدی که شرع و عرف میگه، باید رعایت کرد.»</p> <p>۱۳: «تو جامعه اسلامی، هر کسی باید حجابش رو رعایت کنه. حالا میتونه چادری هم باشه، ولی خیلی الزامی نیست و میتونه با مانتوش باشه، ولی مانتوش بدن نما نباشه!»</p> <p>۱۶: «در مکان کاری، حجاب باید کاملاً رعایت بشه و رعایت حجاب بین فامیل و غریبه، هیچ ارتباطی با همدیگه نداره و در هر صورت باید رعایت بشه.»</p>
	لزوم رعایت حجاب به دلیل امر خدا	۹	<p>۱۳: «دلیل اول رعایت حجابم، خداست! به خاطر اینکه خدا توی قرآن گفته!»</p> <p>۲۸: «وای اینکه من مسلمانم و این پوشش، پوششی هست که خدای من حکم کرده. حجاب داشتن رو دوست دارم!»</p>
	لزوم پوشاندن جذابیت‌ها و زینت‌ها	۲۶	<p>۵: «برای خانم‌ها پوشیده شدن کامل برجستگی‌ها و اندام‌هایی از بدن که جلب توجه میکنه و پوشش کامل هر نوع زینت، ضروریه! فرد باید با آرایش هم جلب توجه نکنه یا از رنگ‌هایی که باعث برگرداندن نگاه‌ها به سمتش میشه، پرهیز کنه!»</p> <p>۱۵: «چیزی که این روزها خیلی در نظر گرفته نمیشه و معمولی شده، آرایش خیلی غلیظه که فکر می‌کنم در آرایش کردن هم، خیلی داره زیاده‌روی میشه!»</p> <p>۲۴: «مانتوی خوب، مانتویی که رنگ جیفی نداشته باشه و از نظر سایز و بلندی قابل قبول باشه. تنگ و بدن نما هم نباشه!»</p> <p>۷: «خیلی از افراد را دیدم که چادری که سرشان می‌کنند، آنقدر نازکه که لباسشون کاملاً مشخصه که چه رنگی و چه مدلیه!»</p>

محور ۳: ارزش نسبت به حجاب (حجاب ایمانی)			
مضمون (n: 4)	مقوله (n: 16)	مفهوم (۲۲۶)	شماره آزمودنی (مشارکت‌کننده): نمونه دیدگاه‌های مشارکت‌کنندگان
ارزش فرهنگی اجتماعی	علاقه، احساس آرامش و امنیت با رعایت حجاب	۱۷	۲۹: «حجاب تأمین‌کننده امنیت و یا همون جمله معروف که میگه حجاب مصونیت، نه محدودیت. در واقع، حجاب میتونه ما رو در برابر بسیاری از آسیب‌ها حفظ کنه» ۲۳: «حجاب یه حریم واسه زن هست و خیلی باهش موافقم! اگه یه خانم حجاب داشته باشه، هم خودش آرامش داره و هم واسه جامعه لازمه» ۱۹: «حجاب باعث امنیت از نگاه‌های هوس‌آلود دیگران میشه و با این حس امنیت، خیلی راحت‌تر میشه در جامعه فعالیت داشت.»
	اعتقاد، علاقه و احساس امنیت با پوشش «چادر»	۳۲	۸: «با چادر خیلی راحت‌تر میتونم تو جامعه فعالیت داشته باشم. یه جورایی دیگه معذب نیستم!» ۲۴: «زمانی که چادر دارم، احساس امنیت می‌کنم و حس می‌کنم در مرکز توجه دیگران قرار نمی‌گیرم و این طوری، آزادی بیشتری برای انجام کارهای روزمره دارم!» ۲۶: «جوری نبوده که چادرو خودم انتخاب کنم! من تقلید کردم. اما چون کنارش یه ایمان و دوست داشتن قلبی بهش دارم و احساس می‌کنم برام یه جور محافظه، حفظش کردم! وقتی چادر پوشیده باشی، یه جورایی برجستگی‌های بدنتم نمایان نیست!» ۲۸: «وقتی چادر می‌پوشم، احساس آرامش می‌کنم و من رو از نگاه‌هایی که گاهی بوی هوس میده، ایمن میکنه!»
	کمک به حفظ بنیان خانواده‌ها با رعایت حجاب	۷	۲۵: «همسر یکی از اقوام به خانمش خیانت کرد و باعث جدایی شون شد. چون اون دختری که با همسر دخترعمه‌ام رابطه دوستی برقرار کرده بود، با ظاهر فریبنده‌ش موفق شده بود وارد زندگی اونها بشه. با نوع پوشش متفاوت و آراستگی بیشتر که نسبت به دخترعمه‌ام داشت، در خیانت رو به زندگی دخترعمه‌ام باز کرد.» ۲۶: «با رعایت حجاب میشه از خیلی خیانت‌ها که نتیجه‌ش طلاقه، جلوگیری کرد.»

محور ۳: ارزش نسبت به حجاب (حجاب ایمانی)			
مضمون (n: 4)	مقوله (n: 16)	مفهوم (۲۲۶)	شماره آزمودنی (مشارکت کننده): نمونه دیدگاه‌های مشارکت کنندگان
ارزش فرهنگی اجتماعی	ارتباط مستقیم مزاحمت‌های خیابانی و افزایش فساد با بدحجابی در جامعه	۲۸	۱۱: «وقتی پوشش بازتره، بقیه بیشتر به خودشون اجازه میدن که به آدم تعرض کنند.»
			۱۸: «شاید به نفر واقعاً ماهیت حجاب رو درک نکنه و خیلی بی حجاب بره بیرون و مزاحمت واسه‌ش به وجود بیاد. اون مزاحمت توی شخصیت و روحیه تأثیر میذاره، حتی ممکنه باعث افسردگی بشه.»
عوامل ارزشمندی حجاب	نقش خانواده در انتخاب و پایداری حجاب	۲۵	۳: «افرادی رو دیدم که در اثر بدحجابی، مزاحمت‌های زیادی براشون ایجاد شده.»
			۳۰: «وقتی همه بی حجاب باشن، روابط آزادانه و بدون خط قرمز میشه!»
عوامل ارزشمندی حجاب	نقش کتاب و برنامه‌های تلویزیونی در گسترش رعایت حجاب	۱۲	۴: «اگر بدحجابی یا بی حجابی عرف بشه، فقط افزایش فساد رو در پی داره!»
			۸: «به خاطر محیط خانواده‌ای که در اون بزرگ شدم، حجاب رو انتخاب کردم؛ نه اینکه اجبار باشه، ولی این‌طور تربیت شدم!»
			۱۸: «مادرم چادری بودند و من اول از همه، به دلیل الگوبرداری از ایشون چادر سرم کردم.»
			۱۳: «مشاهده والدین، مخصوصاً مادرم و الگوبرداری از اونها و اینکه خود والدین بهم اطلاعات دادند، در حجابم مؤثر بود.»
			۲۸: «همسرم حجاب من رو خیلی دوست داره و همیشه از اینکه بیرون، با این پوشش، کنارش راه میرم، احساس لذت میکنه و بهم میگه که چقدر خوشحاله!»
			۲۶: «فیلم‌های مستند زیاد دیدم که مثلاً در اونها با افراد بدحجاب مصاحبه کرده بودند و به خاطر اتفاقات بدی که براشون افتاده بود، اون دخترا تصمیم گرفته بودن که محجبه بشن. کتاب‌هایی هم از شهید مطهری در مورد حجاب خوندم.»
			۲۷: «خیلی مطالعه کردم. می‌خواستم با دل قرص تصمیم به چادری بودن بگیرم. برام خیلی جالب بود که یهودیایی که برای ما ماهواره میسازن و تمام تلاششون رو میکنن بی حجابی رو برای ما ترویج کنن، زن و بچه خودشون رو به شدت می‌پوشونن.»

محور ۳: ارزش نسبت به حجاب (حجاب ایمانی)			
مضمون (n: 4)	مقوله (n: 16)	مفهوم (۲۲۶)	شماره آزمودنی (مشارکت‌کننده): نمونه دیدگاه‌های مشارکت‌کنندگان
عوامل ارزشمندی حجاب	نقش معلمان و مسئولان مدرسه در گرایش به حجاب	۱۱	۲۸: «زمانی که راهنمایی بودم، خانمی اومد توی مدرسه و برای ما سخنرانی کرد. اول شخصیت اون خانم منو جذب کرد و بعد زیبایی حجابش. خیلی پوشیده، مرتب، تمیز، شیک و در عین حال باحجاب. پوشش این خانم چادر بود و ساق دست. اون زمان، این پوشش خیلی به دلم نشست!» ۲۳: «معلمایی داشتم که مذهبی بودند و من اونا رو الگوی خودم میدونستم. مخصوصاً مدیر مدرسه مون که خیلی در مورد زیبایی حجاب و فایده‌های حجاب صحبت می‌کرد.» ۲۰: «معلم دینیم خیلی روم تأثیر داشت. خانم باحجابی بود و علاوه بر حجاب و مهربونی، عملشم درست بود و ما تشویق می‌شدیم.»
	نقش شهدا در رعایت حجاب	۶	۲۷: «توی مراسم تشییع شهید مدافع حرم، با شهید عهد بستم که تمام تلاش خودمو بکنم تا بشم همونی که اون میخواد.»
	نقش دوستان و اطرافیان در رعایت حجاب	۳	۱۱: «اولش برای چادر پوشیدن مقاومت داشتم، ولی خب اولین چیزی که تأثیر داشت، دیدن خانومایی بود که هم باحجاب بودن و شیک‌پوش و این باعث شد من این پوشش رو بپذیرم.»
	تأثیر نظر مردان در مورد حجاب	۵	۲۶: «دید مردها کلاً نسبت به فرد بی‌حجاب فرق میکنه! مثلاً اون برداشتی که از فرد چادری دارن، خیلی بهتره و احترام بیشتری براش قائلن. همسر به عنوان یه پسر، میگه حتی اون مدل پسر هم ته تهش، برای خودشون یک همسر محجبه انتخاب میکنن که چشم نامحرم به اندامش نیفتاده باشه.»

نتیجه‌گیری

این مطالعه با تأکید خاصی بر جامعه دانشجوی، در بُرش تاریخی‌ای که بیشترین فاصله زمانی - شاید فرهنگی - را از صدر انقلاب و دوران شکوهمند معنویت دینی - دوران دفاع مقدس - دارد،

صورت پذیرفت و تلاش کرد تنوع رفتار و دیدگاهی دختران جوان را راجع به حجاب واکاوی نماید.

جو مصاحبه‌های صورت گرفته، با توجه به اینکه در مورد حجاب بود و در فضای کشور اسلامی ما انجام شد، به شدت تحت تأثیر رابطه دین و حجاب قرار گرفت. بنابراین سؤالات و پاسخ‌ها و به تعبیری مصاحبه‌ها، کاملاً در چتر دین قرار داشت. از این رو «رابطه حجاب با دین» را می‌توان عمده‌ترین «دال» در تمام مصاحبه‌ها - البته با رویکردها و تعابیر متنوع - از پذیرش کامل نگاه دینی، رویکرد گزینشگری دینی^۱ (انتخاب بخشی از دین و انکار بخش دیگری از آن)، تلاش در جهت نوعی تفسیر کاملاً شخصی از دین، مرتبط ندانستن حجاب ظاهری با دین واقعی و گاهی اباحه‌گری دینی دانست.

نکته قابل تأمل دیگر آنکه، به جز چند گند تشکیل دهنده مقوله اباحه‌گری دینی^۲، تمامی گزاره‌های مشارکت‌کنندگان، در تمامی مصاحبه‌ها نشان داد که افراد غیر مقید به حجاب، به نوعی از دینداری خود دفاع می‌کنند. این افراد تلاش می‌کنند با ارائه نوعی استدلال، نظیر: «خدا می‌بخشد؛ حجاب ما درونی است؛ حجاب به موی سر نیست؛ مهم حیاست، نه حجاب ظاهری؛ قرن ۲۱ اقتضای حجاب عصر پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) را نمی‌کند؛ حجاب در مقایسه با سایر مسائل دینی چندان مهم نیست و...» وجدان دینی خود را به نمایش بگذارند.

تحلیل عبارت‌های متفاوت در این باب، به خوبی نشان می‌دهد که این افراد تلاش می‌کنند بی‌حجابی و بدحجابی خود را به نوعی با باور دینی‌شان جمع نمایند. این موضوع در خصوص حیا و عفت نیز مطرح است. گروه نخست (غیرمقیدها) به شدت و با استحکام بیان، معتقد به عقیف بودن خود هستند و باوری به ارتباط عفاف و حجاب ندارند و حتی در مسیر اثبات عقیف بودنشان، برخی محجبه‌ها را محکوم به بی‌حیایی و بی‌عفتی می‌کنند. شاید عبارت «قطعاً ما باعفتیم؛ اما باحجاب نیستیم!» چکیده مناسبی برای انبوه عبارت‌های مرتبط با این ادعا باشد.

۱. صنعتی شرقی و محمدی کیا، ۱۳۹۷.

۲. البته نمی‌توان از اهمیت پدیده اباحه‌گری عبور کرد. در مطالعه حاضر، گروه اندکی از افراد، تقریباً به صراحت یا تردید، موضع مقابله با دین را گرفتند؛ کدهایی نظیر «آدم برخی وقت‌ها فکر میکنه اصلاً دینی وجود نداره؛ یا اینکه می‌دانم حجاب در قرآن آمده، اما زیاد بهش اعتقاد ندارم؛ یا فردی که می‌گوید دوست داشتم در یک کشور غیراسلامی به دنیا می‌آمدم و خودم می‌رفتم دنبال دینی که دوست دارم و...» این موضوع را نشان می‌دهد. در عین حال، ملاحظه می‌شود که اباحه‌گری کامل - به مفهوم نفی کامل دین - کمتر در این مطالعه به چشم می‌خورد.

همان‌طور که در پیشینه یاد شد، از استدلال‌های رایج بر ضرورت حجاب، تحریک‌زایی حاصل از بی‌حجابی و بدحجابی زنان نامحرم و در نتیجه، انحراف مردان و فروپاشی خانواده‌هاست (خدادادی‌سنگده و همکاران، ۱۳۹۵)؛ اما گروه لغزشکار و روی‌گردان از حجاب، به شدت با این امر مخالفت کردند.

برخی استدلال‌های این گروه عبارت بود از: «مردان باید مواظب خود و چشمانشان باشند؛ تحمیل محدودیت به زنان درست نیست؛ برخی مردان که حتی با دیدن موی زن هم تحریک می‌شوند، مریض هستند؛ میل و غریزه جنسی مردان عصر اسلام با عصر کنونی متفاوت است؛ عدم پوشش سر در جامعه عادی است؛ حجاب هر فرد، به خود و خدا - و نه دیگران - مربوط است». سه نکته یاد شده یعنی دفاع افراد غیرمقیمد در این مطالعه از دینداری‌شان، عفتشان و تأکید بر بی‌ربط بودن بی‌حجابی و بدحجابی به فروپاشی خانواده‌ها، نشان می‌دهد بیشتر این گروه از جامعه، از ارزش‌های اساسی یک جامعه دینی، حداقل در سطح باورها - و البته نه در سطح نمادها - فاصله نگرفته‌اند.

افزون بر این امر، باید پذیرفت حداقل بخشی از لغزش‌های افراد در حیطه حجاب، تا حدی محصول عملکرد افراد مدعی دینداری و حجاب در سطح جامعه و مدرسه این افراد بوده است. هیجانات منفی دریافت شده، گاهی به عنوان عامل اصلی و عمدتاً به مثابه عامل مؤید یا زمینه‌ساز واکنش منفی نسبت به حجاب عمل کرده است.

از سوی دیگر در این مطالعه، تأثیر بی‌حجابی و بدحجابی در افزایش نوعی اعتماد به نفس در افراد نیز، از دیگر مؤیدات انتخاب رویکرد لغزش در امر حجاب بوده است که در پژوهش عبدالمنافی و سلیمانی (۱۳۹۹) و فراهانی (۱۳۹۵) نیز مورد تأیید قرار گرفته است.

این یافته‌ها نشان می‌دهد که سهم تصمیم‌گیری‌های هیجانی - عاطفی در انتخاب رفتار بدحجابی و بی‌حجابی بسیار مؤثر بوده است. بنابراین جای این سؤال مطرح است که آیا استدلال‌های پیش‌گفته این گروه، واقعاً جنبه عدم اقتناع ذهنی نسبت به حجاب را دارد یا این‌گونه استدلال‌ها جنبه هیجانی - عاطفی دارند؟ به نظر می‌رسد احتمالاً برخی افراد ابتدا تصمیم خود را می‌گیرند و سپس استدلال می‌نمایند. در حکمت عملی و ندهای نسبتاً جدید در روان‌شناسی، دلالت‌های روشنی بر احتمال پیش‌گفته وجود دارد و حتی، گاهی اراده بر شناخت پیشی می‌گیرد (سعیدی رضوانی، ۱۴۰۰).

یافته‌های این مطالعه، بار دیگر مؤید تأثیر فشار هنجاری اطرافیان و الگوسازی‌های رسانه‌ای سلبریتی‌ها، بر اساس نظریه یادگیری اجتماعی است. یافته‌ها نشان داد حداقل برای گروهی از مشارکت‌کنندگان، رفتار انتخاب حجاب، یک نابهنجاری و عکس آن رفتار بهنجار است.

بر اساس تئوری رفتار برنامه‌ریزی شده، انجام رفتار بر اساس کنش «تصور شده از اکثریت مطلق یک جامعه»، متأسفانه امری طبیعی و البته به لحاظ منطقی به شدت غلط است (سعیدی رضوانی، ۱۴۰۰). استدلال برخی مشارکت‌کنندگان به مؤیدات خانوادگی ناظر به تأیید کم‌حجابی نیز، نشانه دیگری است که تا چه میزان در انتخاب رفتار بدحجابی و بی‌حجابی، مسائل عاطفی هیجانی - و نه استدلالی - منطقی مؤثر است.

برخی دیگر از یافته‌های مطالعه، مربوط به گروهی بود که معتقد به نوعی میانه‌روی در پذیرش حجاب بودند. این گروه بر اساس هنجارهای قانونی، اجتماعی و خانوادگی و اهمیت دادن به موقعیت مکانی و زمانی (دانشگاه، محل کار و سایر مکان‌های رسمی) حجاب می‌گیرند و عمدتاً حامی پوشش مانتو هستند.

این گروه نیز با استناد به رفتار برخی دختران چادری - که رعایت عفت کلامی و رفتاری ندارند - حیا و چادری بودن را دو مقوله کاملاً جدا می‌دانند.

اما گروه سوم - افراد حامی و مقید به حجاب - که در این مطالعه به اختصار گروه حجاب ایمانی (پذیرش قلبی ارزش حجاب) نامیده شدند، به دلایل زیر «حجاب» و به ویژه «چادر» را اختیار کرده‌اند: امر خدا و اعتقادات دینی، احساس امنیت، تلنگرهای معنوی حاصل از تفکر و آشنایی با شهدا، مطالعه کتاب، دیدن فیلم‌های مستند، تجربه معلمان مؤمن و مهربان، باور به تأثیر حجاب در جلوگیری از مزاحمت‌ها و حفظ قوام خانواده‌ها.

در پایان مقاله، ذکر سه مطلب خالی از فایده نیست: نکته اول در خصوص حجاب الزامی است؛ اینکه حجاب در جامعه ما صبغه کاملاً دینی دارد. بنابراین با توجه به آرای مختلف راجع به حجاب و به ویژه بروز روحیه گزینشگری دینی در قشر جوان و ظهور پدیده‌ای به نام دینداری شخصی در عالم شبه مدرن ایران امروز، برخی افراد به راحتی به خودشان حق می‌دهند که بر اساس تفسیرهای شخصی حجاب را معنا کنند، بدحجابی پیشه نمایند و در اجتماع به نمایش بگذارند.

از این رو همچنان که در این مطالعه، بارها به این گونه گندها برخورد کردیم، متأسفانه مسأله پوشش قانونی در اجتماع، قربانی دینی بودن جامعه ما شده است. بعید به نظر می‌رسد بتوان، صرفاً با

اصرار بر اقتناع ذهنی مخاطبان، کنش حجاب را - که به نوعی، شامل تمام زنان و بلکه مردان جامعه‌مان می‌شود - محقق ساخت. بنابراین شایسته است همراه با تلاش‌های اقناعی و تبیینی، نهایتاً حجاب در جامعه، به عنوان یک الزام قانونی، به طور جدی - و نه صوری - پیگیری شود. البته اینکه این الزام قانونی چگونه باید محقق شود تا اسباب تنش‌های اجتماعی نشود، بحث‌های مخصوص به خود دارد (سعیدی رضوانی، ۱۴۰۰).

نکته دوم در خصوص مقایسه سه گروه، از حیث تفاوت تجارب آنان است. مشاهده می‌شود که گروه سوم (مقیدها)، نوعاً تجارب زیسته‌ای در تأیید ضرر بی‌حجابی - نظیر اثر بی‌حجابی در فروپاشی خانواده‌ها - یا تجارب مطالعاتی درباره مزایای حجاب - از طریق منابع مکتوب، رسانه‌ها یا شفاهی - داشته‌اند که به آنان انگیزه لازم را برای انتخاب پوشش اسلامی داده است؛ اما در دو گروه دیگر، محور گزاره‌ها، در اثبات دلایل عدم لزوم حجاب، نظیر شخصی بودن حجاب، کم اهمیت بودن آن و... - و نه مزیت بی‌حجابی^۱ - است.

البته در این گروه، نقل تجاربی ناظر بر بی‌ضرر بودن بدحجابی در خیابان - مورد تعرض واقع نشدن - نیز به چشم می‌خورد. نکته قابل توجه آن است که در این مطالعه، تجربه‌ای مبنی بر ضرر داشتن حجاب مشاهده نشد.

در مجموع به نظر می‌رسد بسیاری از افراد، خود را کانالیزه می‌کنند و اساساً اجازه نمی‌دهند تجارب مفید به سمع و نظرشان برسد. شاید بتوان علاوه بر آموزش و مباحثات گروهی در مدارس و دانشگاه‌ها، در محیط‌های یادگیری رسمی، غیررسمی و رسانه‌ای، نوعی آموزش توأم با تأمل و تفکر عمیق برای برگشت افراد به دنیای عفاف و حجاب ابداع کرد.

در این آموزش، مخاطبان تشویق می‌شوند راجع به امری تفکر کنند، در تنهایی تأمل کنند، در سکوت فکرشان را شکوفا نموده و با خود و خدایشان گفت‌وگو کنند، پیام‌های فطری‌شان را یادداشت نموده و خودگویی نمایند و در آخر، نفس لوآمه‌شان را رشد دهند تا زمینه گوش سپردن به مطالب منطقی در خصوص حجاب فراهم آید.

تغییر معنای زندگی از طریق مطالعه و ژرف‌نگری در منابع سرگذشتنامه‌ای شهیدان نیز دستگیر و یاری‌کننده مطمئنی برای نیل به رستگاری است.^۲

۱. شاید تنها استدلال ناظر بر مزیت بی‌حجابی، افزایش اعتماد به نفس حاصل از جلوه‌گری است.

۲. امیرکانیان، مه‌رام و سعیدی رضوانی، ۱۳۹۶.

نکته پایانی به تأثیر تمایل و تأیید بدحجابی زنان از سوی مردان و پدیده عرضه و تقاضا بازمی‌گردد. برخی از متخصصان^۱ و دغدغه‌مندان فرهنگی^۲، تغییر بینش و نگرش مردان را یکی از راه‌های کاهش بدحجابی زنان در اجتماع می‌دانند. آن‌ها بر این باورند که بدحجابی و استفاده بی‌رویه از وسایل آرایشی توسط برخی زنان، ناشی از تفکرات برخی مردان است، چرا که انتظارات گروهی از مردان جامعه افزایش یافته است. از این رو تغییر نگرش مردان در این خصوص، می‌تواند به تغییر بینش، نگرش و کنش زنان در خصوص رعایت حجاب و عدم جلوه‌گری بینجامد؛ اما در عین حال، این موضوع مجوزی برای بانوان صادر نمی‌کند که سهم خود را در رعایت حجاب ادا نکنند.

داده جانبی

برخی از مشارکت‌کنندگان، در جهت گسترش حجاب در سطح جامعه، راهکارها و پیشنهادهای را ارائه نموده بودند و از آن‌جا که این راهکارها، در جهت هدف مطالعه حاضر نبود، در یافته‌های اصلی قرار نگرفت و به عنوان داده جانبی و در قالب جدول ۲ ارائه شد.

جدول ۴. داده‌های جانبی

مضمون: ایده‌هایی برای ترویج و گسترش حجاب		
مقوله (۵)	مفهوم (۷۱)	نمونه دیدگاه‌های مشارکت‌کنندگان
حفظ حیا و عفاف ضمن رعایت حجاب	۱۲	۳: «رفتار هم جزئی از حجاب! ممکنه بعضی‌ها حجاب ظاهری شون خیلی خوب، ولی رفتار شون خیلی جلف و سبک باشه. مثلاً حرف زدنش با عشوه و ناز باشه یا در ارتباط با نامحرم چارچوب خاصی نداشته باشه!»
		۸: «حجاب و حیا کامل‌کننده همدیگه هستن. منظورم اینه که وقتی یه دختر چادر داشته باشه، نباید طرز رفتار و صحبت کردنش با نامحرم، بدون حد و مرز باشه!»
		۲۸: «سعیم در این هست که حرمت چادری که سر می‌کنم رو داشته باشم و

1. <http://www.pavehpress.ir/%D8%AF%DA%A9%D8%AA%D8%B1-%D9%85%D8%AE%D8%AA%D8%A7%D8%B1-%D9%88%DB%8C%D8%B3%DB%8C-%D8%B9%D8%A7%D9%85%D9%84-%D8%A7%D8%B5%D9%84%DB%8C-%D8%A8%D8%AF%D8%AD%D8%AC%D8%A7%D8%A8%DB%8C-%D9%88-%D8%A2%D8%B1%D8%A7/>
2. <https://www.irna.ir/news/83158265/>

مضمون: ایده‌هایی برای ترویج و گسترش حجاب		
مقوله (۵)	مفهوم (۷۱)	نمونه دیدگاه‌های مشارکت‌کنندگان
		رفتارم پر از متانت باشه و نگاهم پر از حیا.»
رعایت پوشش مناسب و نگاه مردان توأم با حجاب زنان	۴	۱۸: «باید مرد یا پسر هم، به نوعی تربیت بشه که بدون هیچ وقت نباید نگاه نامناسبی داشته باشه و همه دخترا هم، باید به نوعی تربیت بشن که پوشششون خیلی جذاب و تو چشم نباشه!»
		۲۶: «پسرها هم نباید پوششی داشته باشن که برای جلب توجه و خودنمایی اندامشون باشه!»
آموزش حجاب به دختران از دوره کودکی	۱۰	۳: «وقتی دختر به سن تکلیف رسید، باید محارم و غیرمحارم رو براش مشخص کنن و فلسفه حجاب و فوایدش رو بگن!»
		۱۵: «میتونن برنامه‌های آموزشی رو توی شبکه‌های کودکانه قرار بدن که بچه‌ها از همون دوران طفولیت نسبت به حجاب آگاه بشن.»
تصمیمات و اقدامات مورد نیاز مسئولان در جهت آگاهی، ترویج و تبیین حجاب	۱۹	۲۴: «باید گفته بشه که حتی کشورهای غربی هم، پوشش لباس‌های تنگ و بدن‌نما و کوتاه رو برای دختران دانشجو مجاز نمیدونن. چون تا حد زیادی روی آموزش و افت تحصیلی تأثیر داره!»
		۱۵: «بی‌حجابی توی جامعه، به خاطر ترویج فرهنگ غربی و نمونه‌برداری از مد غربی تو کشورمونه. ما واسه خودمون یه مد اسلامی نداریم و حتی بهترین نوع چادرهایی که داریم، وارداتیه!»
		۱۸: «توی مدارس ابتدایی به بچه‌های ۹، ۱۰ ساله میگن موهاتون رو از نامحرم بپوشانید، چون بده که نامحرم موهای شما رو ببینه. من قبول دارم که توی این سن همیشه خیلی چیزها رو برای بچه‌ها باز کرد، ولی خب به مرور زمان که سن بچه بالا میره، باید توی دروس دینی به تبیین حجاب پردازن!»
		۱۹: «معلم دینی توی دبیرستان، یه سری راهنمایی‌ها رو در مورد حجاب میکردن، ولی تو دانشگاه که چنین موردی رو ندیدم.»
احتیاط و تلاش در به‌کارگیری شیوه‌های امر	۲۶	۲۰: «یکی از همکلاسی‌هام که با پوشش نامناسب وارد دانشگاه می‌شد، بهش گفتم پوششت در عین زیبایی مناسب دانشگاه نیست و اون هم قبول کرد و حتی بعدها هم در مورد فواید کلی حجاب با هم حرف زدیم.»
		۲۳: «وقتی می‌خوام دوستم رو امر به معروف کنم، به طور غیرمستقیم بهش میگم؛

مضمون: ایده‌هایی برای ترویج و گسترش حجاب		
مقوله (۵)	مفهوم (۷۱)	نمونه دیدگاه‌های مشارکت‌کنندگان
به حجاب		مثلاً می‌گم وقتی چادر می‌پوشی، قشنگ‌تر میشی یا چادر خیلی بهت میاد!»
		۲۸: «گاهی نیازی نیست کسی رو با کلامت امر به معروف کنی؛ گاهی میتونی با عملت، باعث ترغیب افراد بشی!»
		۱۷: «بهره به جای اینکه به دانشجویان تذکر بدهند، از پوسته‌های تبلیغاتی استفاده کنن و این طوری نباشه که برخورد با دانشجو، از بالا به پایین و تهدیدآمیز باشه. چون این طوری اصلاً جواب نمیده!»

سپاسگزاری

نویسندگان از مصاحبه‌گران خانم‌ها فاطمه سلیمانی، مینا پیوندی و فاطمه محسنی که از دانشجویان مقطع کارشناسی رشته علوم تربیتی دانشگاه فردوسی مشهد بودند و همچنین کلیه مشارکت‌کنندگان، تشکر و قدردانی می‌نمایند.

منابع

- آبیار، زهرا و دیگران. (۱۳۹۹). «چالش‌های نظری حجاب در ایران پسا انقلاب: تحلیلی بر رویکردهای موجود از حجاب و عفاف». *دوفصلنامه اسلام و علوم اجتماعی*، ش ۱۲ (۲۳)، ۲۱۷-۲۳۸.
- آتش‌زاده شوریده و دیگران. (۱۳۹۵). «عوامل تسهیل‌کننده و بازدارنده رعایت حجاب کامل توسط دانشجویان: یک مطالعه کیفی». *مجله پژوهش در دین و سلامت*، ش ۲ (۳)، ۱۴-۲۴.
- امیرکائیان، مریم و دیگران. (۱۳۹۶). «تأثیر مطالعه کتاب‌های معنوی و حماسی بر ارزش‌های اسلامی-ایرانی و رفتار اخلاقی دانش‌آموزان دختر با زمینه انحرافات اخلاقی»، *راهبرد فرهنگ*، ش (۳۹).
- ایمنی، معصومه و دیگران. (۱۳۹۹). «وجوب حجاب حکمی فردی با آثار اجتماعی». *پژوهشنامه اسلامی زنان و خانواده*، ش ۸ (۱۹)، ۱۵۷-۱۷۷.
- بروجردی علوی، مهدخت و دیگران. (۱۳۹۸). «بررسی شاخص‌های عفاف در زنان چادری سریال‌های تلویزیونی ایرانی». *فصلنامه مطالعات فرهنگ-ارتباطات*، ش ۲۰ (۴۵)، ۳۱-۵۶.
- بهرام‌زاده، محمدمهدی و لطفی، ایمان. (۱۳۹۰). «نقش حجاب در جامعه و شناسایی علل رواج بدحجابی در بین جوانان؛ مطالعه موردی: مراکز آموزشی شهر اهواز». *فصلنامه مطالعات راهبردی بسیج*، ش ۱۴ (۵۰)، ۱۰۹-۱۲۳.

- جوانی، وجهیه و امیری، مجتبی. (۱۳۹۵). «بررسی عوامل گرایش به بدحجابی و راهکارهای مقابله با آن». فصلنامه تحقیقات فرهنگی ایران، ش ۹ (۴)، ۱۱۵-۱۳۲.
- خدادادی‌سنگده، جواد و احمدی، خدابخش. (۱۳۹۴). «نقش عوامل فرهنگی و رسانه‌ای در پیش‌بینی حجاب زنان: مطالعه‌ای ملی». فصلنامه فرهنگی تربیتی زنان و خانواده، ش ۱۰ (۳۳)، ۷-۲۱.
- خدادادی‌سنگده، جواد و دیگران. «تأثیر عملکرد خانواده در پیش‌بینی حجاب زنان». فصلنامه فرهنگی تربیتی زنان و خانواده، ش ۱۵ (۳۶)، ۳۳-۴۷.
- رنجبر، هادی و دیگران. (۱۳۹۱). «نمونه‌گیری در پژوهش‌های کیفی: راهنمایی برای شروع». مجله دانشگاه علوم پزشکی ارتش جمهوری اسلامی ایران، ش ۱۰ (۳)، ۲۳۸-۲۵۰.
- ساقیان، محمد و دیگران. (۱۳۹۶). «ابعاد نورویبولوژیک عفاف و حجاب». نشریه مطالعات اسلامی زنان و خانواده، ش ۴ (۶)، ۷۷-۹۶.
- سعیدی رضوانی، محمود. (۱۴۰۰). تقلیل‌گرایی در تربیت و پیچیدگی امر جنسی: ۱۲-۱۰۰۰. چالش میان تربیت حاد/قلبی و حداکثری در امر جنسی. انتشارات پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و پژوهشکده مطالعات اسلامی در علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد.
- شاکری‌نژاد، محسن. (۱۳۹۸). «شاخص‌های عفاف و حجاب در شخصیت‌های زنان تحصیل‌کرده سریال‌های تلویزیونی ایرانی». فصلنامه مطالعات راهبردی زنان، ش ۲۱ (۸۳)، ۳۱-۵۲.
- شفیعی‌مازندرانی، سید محمد. (۱۳۹۰). «چیستی حجاب اسلامی معناشناسی حجاب از منظر آیات حجاب». مجله پژوهش‌های فقهی، ش ۷ (۲)، ۴۹-۷۲.
- شمسایی، مریم و شکری‌زاده، طاهر. (۱۳۹۹). «شناسایی علل حجاب‌گریزی و روش‌های تأثیرگذار تبلیغ و ترویج حجاب در بین دانشجویان دختر دانشگاه علوم پزشکی شیراز». فصلنامه فرهنگ در دانشگاه اسلامی، ش ۱۰ (۴)، ۵۹۵-۶۲۰.
- صدیق اورعی، غلامرضا و دیگران. (۱۳۹۷). «نگرش و موضع زنان و دختران مشهدی به حجاب و دلایل کم‌حجابی آنان». فصلنامه مطالعات فرهنگ-ارتباطات، ش (۴۴)، ۲۲۹-۲۵۴.
- صنعتی شرقی، نادر و محمدی‌کیا، رقیه. (۱۳۹۷). «سایه روشن مدیریت بدن در زنان دیندار». دوفصلنامه اسلام و علوم اجتماعی، ش ۱۰ (۱۹)، ۱۰۱-۱۲۴.
- طالبی، بهنام و کریمی، فاطمه. (۱۳۹۹). «تبیین بر ادراک دختران دانش‌آموز از نحوه حجاب در مدارس که چادر در آن‌ها اجباری است». فصلنامه زن و جامعه، ش ۱۱ (۱)، ۱۱۱-۱۲۸.
- ظهیری‌نیا، مصطفی و دیگران. (۱۳۹۷). «دلالت‌های معنایی حجاب در میان زنان و دختران جوان بندرعباس». فصلنامه راهبرد فرهنگ، ش (۴۳)، ۱۲۳-۱۵۳.
- عباس‌زاده، محمد. (۱۳۹۱). «تأملی بر اعتبار و پایایی در تحقیقات کیفی». جامعه‌شناسی کاربردی، ش ۲۳ (۴۵)، ۱۹-۳۴.

- عبدالمنافی، سعید و سلیمانی، مریم. (۱۳۹۹). «مطالعه عوامل مؤثر بر آگاهی از مد و مصرف مد حجاب؛ مورد مطالعه: زنان شهر اصفهان». **فصلنامه جامعه‌شناسی کاربردی**، ش ۳۱ (۲)، ۱۲۳-۱۴۱.
- فرهینی فراهانی، محسن. (۱۳۹۵). «بررسی آثار رعایت حجاب برتر در دانشگاه شاهد از دید دانشجویان، خانواده آنان و اعضای هیئت علمی». **دوفصلنامه پژوهش‌های آموزش و یادگیری**، ش (۸)، ۸۹-۱۰۳.
- قوی، نیره و امیرلو، معصومه. (۱۳۹۹). «وضعیت‌شناسی عفاف و حجاب در جمهوری اسلامی ایران». **نشریه پژوهش‌های انقلاب اسلامی**، ش ۹ (۳۲)، ۹-۳۶.
- گال، مردیت و دیگران. (۲۰۰۷). **روش‌های تحقیق کمی و کیفی در علوم تربیتی و روان‌شناسی**. جلد دوم. ترجمه احمدرضا نصر و همکاران (۱۳۹۳). تهران: سمت.
- لاریجانی، مهدیه و لاریجانی، مهسا. (۱۳۹۱). «بررسی علل رویگردانی از حجاب از منظر جامعه‌شناسی». **دوفصلنامه بانوان شیعه**، ش ۹ (۲۹)، ۲۲۷-۲۶۰.
- محمدحسین‌زاده، معصومه و دیگران. (۱۳۹۹). «افول ارزش‌های عفاف و حجاب در دانشکده پزشکی (یک مطالعه پدیدارشناسی)». **نشریه تربیت اسلامی**، ش ۱۵ (۳۲)، ۳۳-۵۳.
- محمدی، اصغر و قدسی، میثم. (۱۳۹۵). «بررسی نگرش به حجاب در بین زنان ۱۵ سال به بالای شهر ایلام و رابطه آن با متغیرهای دموگرافیک در سال ۱۳۹۵». **نشریه فرهنگ ایلام**، ش ۱۶ (۵۰-۵۱)، ۳۷-۶۲.
- مذبحی، سعید و دیگران. (۱۳۹۷). «جایگاه حجاب در فرهنگ اسلامی و آثار روانی و اجتماعی آن بر جامعه». **فصلنامه بصیرت و تربیت اسلامی**، ش ۱۵ (۴۴)، ۶۱-۸۰.
- معمدی، عبدالله. (۱۳۹۷). «تحلیل آموزش، پذیرش و تغییر رفتار حجاب دختران در مراحل مختلف تحول (از کودکی تا جوانی)». **نشریه مطالعات اسلامی زنان و خانواده**، ش ۵ (۹)، ۱۰۷-۱۲۴.
- موحد، احمد و دیگران. (۱۳۹۷). «آسیب‌شناسی حجاب در دانشجویان دختر دانشگاه پیام‌نور قائن». **نشریه مطالعات اسلامی زنان و خانواده**، ش ۵ (۹)، ۸۹-۱۰۵.
- نعمتی‌فر، سید نصرت‌اله و صفورایی، محمدمهدی. (۱۳۹۸). «بررسی تأثیر استفاده از شبکه‌های اجتماعی بر حجاب و پوشش کاربران با تأکید بر ابعاد دینداری (مورد مطالعه: کاربران زن شبکه اجتماعی اینستاگرام)». **نشریه دین و ارتباطات**، ش ۲۶ (۱)، ۳۳۵-۳۶۲.
- هدایتی، فرشته و باستانی، سوسن. (۱۳۹۷). «مطالعه نسبت پوشش و امر جنسی با استفاده از رویکرد کیفی (نظریه مبنایی)». **مجله جامعه‌شناسی ایران**، ش ۱۹ (۶۱)، ۵۴-۷۷.
- یحیایی، سبحان. (۱۳۹۸). «پوشش دختران در ارتباطات انسانی خرده فرهنگ‌های دانشجویی؛ مطالعه کیفی نمونه‌های کرانه‌ای مغایر با الگوی رسمی حجاب». **فصلنامه مطالعات فرهنگی و ارتباطات**، ش ۱۵ (۵۷)، ۱۸۹-۲۱۹.

Akter Rita, Afroza. (2017). Assertion of Wearing Hijab in the Community: **an Analysis**. **American Scientific Research Journal for Engineering, Technology, and Sciences (ASRJETS)**, 29 (1): 340-347.

Allen-Collinson, Jacquelyn & Evans, Adam B. (2019). To be or not to be phenomenology: that is the question. **European Journal for Sport and Society**, 16 (4): 295-300.

- Elmusharaf, Khalifa. (2016). Qualitative sampling techniques: From Research to Practice: Training Course in Sexual and Reproductive Health Research 2016: 2) QUALITATIVE SAMPLING TECHNIQUE Training Course in Sexual and Reproductive Health Research. Graduate Entry Medical School. University of Limerick, Ireland: 1-24.
- Mizel, Omar. (2019). "My hijab reflects my identity rather my religion" Perspectives towards wearing the hijab by a sample of Palestinian university female students in Israel. *Akademik Platform İslami Araştırmalar Dergisi*, 3(2): 209-217.
- Moser, Albine & Korstjens, Irene. (2018). Series: Practical guidance to qualitative research. Part 3: Sampling, data collection and analysis. *Eur J Gen Pract*. 24(1): 9–18.
- Neubauer, Brian E.; Witkop, Catherine T. & Varpio, Lara. (2019). How phenomenology can help us learn from the experiences of others. *Perspect Med Educ*, 8(2): 90–97.
- Sheen, Mercedes; Aman Key Yekani, Hajar; Jordan, Timothy R. (2018). Investigating the effect of wearing the hijab: Perception of facial attractiveness by Emirati Muslim women living in their native Muslim country. *PLoS ONE* 13(10): e0199537.
- Syahrivar, Jhanghiz. (2021). Hijab No More: A Phenomenological Study. **Journal of Religion and Health**, (60): 1969–1991.